

**ČEŠI,
OBČANSKÁ
SPOLEČNOST
A EVROPSKÉ VÝZVY**

KAREL B. MÜLLER

TRITON

TRITON
Praha / Kroměříž

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Müller, Karel B.

Češi, občanská společnost a evropské výzvy: mezi nacionalismem a liberalismem, aneb, Od etnické exkluze k aktivní hranici/Karel

B. Müller. – 1. vydání. – Praha: Stanislav Juhaňák – Triton, 2016

ISBN 978-80-7387-865-8

323.21 * 321.7:316.42 * [339.923+327](4) * 323.1:342.1 * 316.344.8(4) *
[327+316.73](4) * (437.3) * (4)

- Evropská unie
- občanská společnost – Česko
- občanská společnost – země Evropské unie
- demokratizace – Česko
- demokratizace – země Evropské unie
- evropská integrace
- národní stát
- evropanství
- evropeizace
- monografie

323 – Vnitropolitický vývoj, politický život [15]

Karel B. Müller

ČEŠI, OBČANSKÁ SPOLEČNOST A EVROPSKÉ VÝZVY

Mezi nacionalismem a liberalismem
aneb
Od etnické exkluze k aktivní hranici

JOSIE, LOLE A ZAKOVI

**ČEŠI,
OBČANSKÁ
SPOLEČNOST
A EVROPSKÉ VÝZVY**

KAREL B. MÜLLER

Stanislav Juhaňák – TRITON

Karel B. Müller

Češi, občanská společnost a evropské výzvy

Mezi nacionalismem a liberalismem aneb Od etnické exkluze k aktivní hranici

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

Text vznikl v rámci projektu „Lokální politické elity jako klíčoví aktéři demokratizace“ podpořeném Grantovou agenturou České republiky (GAČR 14-12579S).

Copyright © Karel B. Müller, 2016

© Stanislav Juhaňák – TRITON, 2016

Cover © Renata Brtnická, 2016

Vydal Stanislav Juhaňák – TRITON,
Vykáňská 5, 100 00 Praha 10,
www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7387-865-8

Obsah

Poděkování	9
Předmluva (<i>Miloš Havelka</i>)	11
Úvod	14
1 Kvalita demokracie v Česku aneb málo vědecký úvod do problematiky	19
2 Občanská společnost	28
2.1 Empirická perspektiva	33
2.2 Spory o vymezení pojmu – generalisté, maximalisté, minimalisté	35
2.3 Normativní perspektiva	42
2.4 Komplementární (činnostně-strukturní) perspektiva	46
2.5 Záruky funkcionálních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a státu	58
3 Občanská společnost v českých zemích: historické předpoklady, formy a perspektivy	65
3.1 Rakouské období	65
3.1.1 <i>Německé národní hnutí a německé Rakousko</i>	68
3.1.2 <i>Světáci versus uvědomělí národovci</i>	70
3.1.3 <i>Rakousko v Evropě</i>	73
3.1.4 <i>Veřejnost, česká společnost a politika</i>	75
3.1.5 <i>Společnost bez vlastního státu a její politika</i>	91
3.1.6 <i>Hospodářský nacionalismus, jeho formy a předpoklady aneb šestkrát málo</i>	107
3.1.7 <i>Dílčí shrnutí a východiska</i>	130
3.2 První Československá republika	133
3.2.1 <i>Boj o stát</i>	138
3.2.2 <i>Stát stran aneb z obrany do útoku</i>	140
3.3 Komunistické období	150
3.4 Obnova demokracie a budování občanské společnosti po roce 1989	157
3.4.1 <i>Občanská pasivita</i>	162

3.4.2	<i>Slabá veřejnost</i>	165
3.4.3	<i>Krise institucí</i>	167
3.4.4	<i>Krise důvěry</i>	176
4	Důvěra a instituce	183
4.1	Institucionální analýza: kulturní a funkcionální paradigma (Giddens, Luhmann)	186
4.2	Diskuse mezi zastánci asociativního a institucionálního přístupu (Putnam, Rothstein)	190
5	Modernita a identita	204
5.1	Časoprostorové rozpojení a krize paměti	208
5.2	Nacionalismus a politika identity	213
6	Občanská společnost v Evropě	218
6.1	Evropeizace národního státu	219
6.2	Evropská občanská společnost a aktivní hranice	224
6.2.1	<i>Formy, sociální funkce a proměny hranice</i>	226
6.2.2	<i>Aktivní hranice, kolektivní identity a kulturní střetávání</i>	228
6.2.3	<i>Aktivní hranice a pozitivní identity</i>	233
6.2.4	<i>Sféra evropských veřejností</i>	235
6.2.5	<i>Aktivní hranice a evropská veřejná sféra</i>	239
6.2.6	<i>Aktivní hranice, naši neznámí a veřejné učení – směrem k demokratické integraci</i>	243
6.2.7	<i>Obsluhování aktivní hranice a analytické možnosti konceptu – ilustrativní podpora</i>	245
6.2.8	<i>Dílčí shrnutí</i>	250
	Závěrečné shrnutí a hodnocení	253
	Literatura a prameny	275
	Seznam schémat, tabulek a grafů	290
	Jmenný rejstřík	291
	Věcný rejstřík	293

Poděkování

Kniha představuje jakési opus magnum, ve kterém shrnuji a propojuji úvahy, koncepty a argumenty, kterými jsem se zabýval v posledních patnácti letech, a není možné poděkovat všem kolegům, přátelům a studentům, bez kterých by tato kniha nevznikla. Jmenovitě bych přeci jen rád zmínil historika Eduarda Kubů, který mne navedl na zkoumání projevů ekonomického nacionalismu jako významného prvku formování občanské společnosti v českých zemích. Tento počáteční impuls byl pro mne nesmírně důležitý a přínosný. Vřelý dík patří také mé milé kolegyni Vladce Dvořákové, která byla dlouholetou vedoucí mé domovské katedry politologie na VŠE a která mi v průběhu let poskytovala neustálou podporu a tvůrčí i přátelské pracovní zázemí. Dále nemohu nezmínit svého otce Karla Müllera staršího, který zůstává mým nejcennějším rádcem i diskutérem a který se autorsky podílel na kapitole (4.1), jež se zabývá institucemi. Za kolegiální podporu a podnětné rozhovory chci poděkovat také Miloši Havelkovi. Za pomoc při cizelování finálního textu patří dík mé sympatické kolegyni Adéle Matějkové a mému bratrovci Liboru Müllerovi. Nedocenitelnou pomoc při zpracovávání odkazového aparátu mi poskytly vždy ochotné studentky Magda Fričová a Kamila Hlaváčková. Velmi přínosná byla také píle pana redaktora Aleše Kysely, který přišel mimo jiné s nápadem doplnit fotografie popiskami a sám formuloval řadu návrhů, které jsem v knize uplatnil. Děkuji také paní redaktorce Lence Svobodové za milou a velmi trpělivou (neboť zdánlivě nekončící) komunikaci nad rozpracovanou knihou. Za finanční podporu děkuji také Grantové agentuře České republiky.

Předmluva

Politolog střední generace Karel B. Müller, známý zejména svou úspěšnou knihou *Češi a občanská společnost*, ve své nové publikaci *Češi, občanská společnost a evropské výzvy* (s orientujícím podtitulem *Mezi nacionalismem a liberalismem aneb Od etnické exkluze k aktivní hranici*) rozvíjí některé své starší analytické motivy, aktualizuje je s ohledem na zkušenosti české politiky posledních 25 let a zároveň otevírá nové problémy, jež s tím souvisejí. Především dávný problém českého „nacionalistického liberalismu“, diskutovaný od konce předminulého století, jímž je dodnes přežívající „mladočeské“ propojování liberalismu s nacionalismem.

Problémy, které odtud pocházejí, vrhají svůj dlouhý stín na naši politickou současnost. Nejen v přeceňování možností „národního státu“ jako alternativy k evropské integraci, ale také v podceňování tlaků ekonomické globalizace, jimž národní státy nebudou s to čelit. Zatímco v XIX. století bylo možné hovořit o „předzjednané“ vzájemné závislosti politických a ekonomických elit opřené o etnické a kulturní sebeuzavírání do státních hranic, o omezené konstrukce národních, kulturních a občanských identit a případně o jejich politicky mobilizační zneužívání, v dnešní době se podobné předpoklady a souvislosti existence národních států rozpadají. Problémy vznikající z nezávislosti kapitálu na národním prostředí, a nadnárodní fluktuace kapitálu vůbec, jsou spojeny s daňovými úniky a převody zisků do daňových rájů, s cestami investorů za levnou pracovní silou, nehledě na otázky životního prostředí, na migrace a etnické konflikty atd. Nic z toho už dnes není možné řešit jen politickými prostředky národních států (zejména ne nacionalismem a omezeně vykládaným liberalismem), nebo dokonce nějakými mezistátními dílčími a rezortními dohodami, ale jen komplexně a systémově prostřednictvím vytváření nadnárodních principů soužití a spolupráce. Evropská integrace zde není jen humanistickou a demokratickou výzvou porozumění, spolupráce a tolerance, jak jí kdysi chtěl rozumět v *Nové Evropě* T. G. Masaryk, ale reálnou nutností, jak pro podobné procesy vytvářet

institucionální rámce, jak posouvat jejich řešení na vyšší úroveň a také kultivovat politickou kulturu národů; v tomto ohledu je i strategickou nutností vývoje tzv. národních zájmů směrem k zájmům celoevropským. Při tom všem samozřejmě a zároveň nutně roste význam společnosti jako zvláštní sféry mezi individuem a státem, potřeba občanského utváření společnosti, které už pro skotské osvícence (Adam Ferguson, Adam Smith, John Millar a další.) bylo jednou ze zábran proti korupčnímu zneužívání jen politicky a komerčně organizovaného soužití a budování umělých rozdílů mezi lidmi. Zájmy a potřeby občanské společnosti může stranická demokracie sice reprezentovat, ale vždy jen do určité míry.

Z tohoto hlediska není oživení zájmu o ideu občanské společnosti pouze efektem boje středoevropských disidentů (jako byli Václav Havel, Adam Michnik či György Konrád a další) a plodem jejich obrany lidských a občanských práv, ale také – což se v pozdějším vývoji potvrzuje – hledáním odpovědi na potřeby utváření politického života individuí a skupin v nově vzniklé situaci po rozpadu sovětského impéria. Z počátku se mnohým mohlo zdát, že se v proklamacích občanské společnosti jedná jen o vytváření prostoru pro nástup disidentů a disidentských hnutí jako nových aktérů politiky, kteří nemohli důvěřovat stávajícím politickým systémům stran a přežívajícím způsobům institucionálního chodu moci a kteří se ve svých programech změn potřebovali opřít o nejširší konsenzus veřejnosti. K „horizontové ideji“ občanské společnosti, jejíž realizace se nám vzdaluje v míře, jíž se k ní přibližujeme, proto nepatří jen řešení vztahů soukromé a veřejné sféry, ale také (nebo dokonce především) kontrola vztahů mezi hospodářstvím a politikou, způsobů politického panství, výkonů státní moci a reprezentace zájmů občanů v podmínkách integrativního chápání evropské spolupráce. Hodnoty a aktivity, objevující se v diskusích o veřejné sféře, nelze totiž chápat jen jako „soukromé“, ale jako výraz (často většinových) zájmů a potřeb širších skupin společnosti.

Pro výklad vzniku, povahy a významu tohoto nového kontextu českého politického života na počátku XXI. století a jeho jednotlivých jevů autor znovu aktualizuje již poněkud vyčerpané a často kontroverzně vykládané koncepty „demokracie“, „reprezentace“, „občanství“, „odpovědnost“, „identita“ atp. a redefinuje posuny jejich funkcí i významu. A vedle toho zavádí celou řadu diferencujících a u nás méně známých analytických politologických termínů, jako např. *rovnováha*, *globalizovaná modernita*, *nedokonalost*, *pravda jako veřejný zájem*, *aktivní hranice*, *občanský kód*, *pozitivní identity*,

veřejné učení, přes/hraniční utváření politické vůle atp., které mu umožňují nový a často nečekaný vhled do současných problémů politiky, života společnosti a utváření veřejného prostoru.

Ve svém pojmosloví i zaměření analýz se autor vyrovnává s reprezentacemi soudobé politologické (J. Rifkin, J. Alexander, E. Shils,), filozofické (CH. Taylor), sociologické (A. Giddens, N. Luhmann, U. Beck, K. Eder) i klasické (A. de Tocqueville, E. Renan, M. Weber) literatury k problému, pečlivě diferencuje její analytické možnosti a odlišuje různé funkce europeizace politiky, demokracie společnosti i podob občanské společnosti (participační, ochranou, legitimizační a integrační) a v závislosti na tom pak charakterizuje i jejich různá a u nás dosud komplexně a z nadhledu nediskutovaná pojetí.

Demokracie, občanská společnost a evropanství k sobě dnes patří způsobem téměř konstitutivním, což se samozřejmě zdá jen některým z nás. Jejich modernizační potenciál pro život společnosti i rozvoj naší civilizace nelze nevidět. Význam knihy Karla B. Müllera podle mne spočívá v tom, že nabízí vysvětlení genetických i systémových předpokladů podobných souvislostí, nutí diferencovat a tím i rozvíjet naše dosavadní přesvědčení a tak hlouběji rozumět naší přítomnosti.

Miloš Havelka

Úvod

Leitmotivem předložené publikace je porozumění předpokladům a podmínkám udržitelnosti demokratického vládnutí v Česku a v Evropě. Jsou Češi „vakcinováni“ historickou zkušeností občanské společnosti? A pokud nedostatečně, jaké podmínky jsou nutné k tomu, aby Češi dokázali tuto zkušenost rozvíjet a dále posilovat? Jistá schizofrenie celé „postkomunistické“ střední Evropy spočívá v potřebě budovat i překonávat zároveň rámec demokratického národního státu. Snaha vytvářet demokratické instituce je zároveň doprovázena transformací těchto institucí v rámci nadnárodního evropského vládnutí. Snaha o produktivní komplementaritu procesů *demokratizace* a *evropeizace* představuje jednu z hlavních výzev také pro současnou českou společnost. Domnívám se, že není smysluplné ani produktivní zkoumat a uvažovat o procesech demokratizace bez ohledu na nadnárodní kontext evropské integrace, nýbrž je třeba se pokoušet obě tyto poznávací perspektivy analyticky, teoreticky i normativně propojovat. Otázky rozvíjení občanské společnosti jsou relevantní jak v souvislosti s demokratizací národního státu, tak v souvislosti s budováním nadnárodního demokratického a institucionálního rámce. Alternativní název této knihy by proto také mohl znít *Pohled z Řípu na občanskou společnost čtvrt století po pádu komunismu Evropě*. Snaha o propojení těchto dvou poznávacích perspektiv (demokratizace a evropeizace) rezonuje v řazení jednotlivých kapitol. Struktura knihy je však koncipována také tak, aby bylo možné ke každé kapitole přistupovat samostatně.

Předložená publikace se zabývá otázkami občanské společnosti a nutně vychází z mé poznávací perspektivy jakožto autora. Jde v jistém smyslu o souhrnný výkaz badatelských, pedagogických, občanských, politických a v neposlední řadě i zcela osobních zkušeností, které jsem nabýval, rozvíjel a tříbil zhruba v posledních patnácti letech. Práce však navazuje na mé badatelské počátky, které sahají do mých doktorandských studií ve druhé polovině devadesátých let. Můj zájem o otázky občanské společnosti však sahá

až do první poloviny devadesátých let, kdy v intelektuálních kruzích silně rezonoval sice ne příliš šťastně politizovaný, ale v mnohém přece jen přínosný „spor o občanskou společnost“, který v jistém smyslu kulminoval kolem přelomu tisíciletí v souvislosti s iniciativami *Impuls 99 a Děkujeme, odejděte* (Nekvapil 2003). Závěry mých dřívějších prací najde čtenář této publikace v teoreticky sevřenější a empiricky revidované i doplněné podobě, ale především koncepčně i argumentačně těsněji svázané s problematikou evropeizace, které se věnuji v posledních letech. Je třeba také říci, že struktura práce vychází vstříc mým pedagogickým potřebám a zájmům, neb představuje průsečík neustále se proměňujícího kurzu o občanské společnosti, který se v průběhu času uzpůsobuje měnícímu se politickému a sociálnímu kontextu. Tento kurz jsem v posledních deseti letech vyučoval na Vysoké škole ekonomické v Praze a v menším rozsahu také na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy a na Metropolitní univerzitě Praha.

První, úvodní kapitola představuje (částečně ironizující) topografickou interpretační skeč na pomezí vizuální sociologie, antropologie, politologie a publicistiky. V jistém smyslu plní roli úvodního (či závěrečného – necht si čtenář vybere) shrnutí zkoumané problematiky. Tato kapitola je reflexí mé příležitostné publikační aktivity a snahy sdělovat badatelské poznatky (ve smyslu tzv. dvojí hermeneutiky) směrem k laické veřejnosti. Mezi poučenou laickou veřejnost je třeba počítat také studentstvo, proto jsem její zařazení považoval za vhodný (a snad osvěžující) doplněk.

Druhá kapitola, která se zabývá koncepční diskusí o občanské společnosti a ve které představuji své komplementární pojetí občanské společnosti, je v jistém smyslu klíčovou kapitolou, neboť předjímá strukturu posuzování stavu občanské společnosti v polistopadovém Česku (poslední část třetí kapitoly) a strukturuje také kladení otázek týkajících se evropeizace občanské společnosti (šestá kapitola). Tato kapitola představuje revizi přístupu, který jsem poprvé načrtl v roce 2002 ve své disertační práci *Češi a občanská společnost* (Müller 2002), později koncepčně utáhl a publikoval v *Sociologickém časopise* (Müller 2003) a v upravené podobě opět předložil v *British Journal of Politics and International Relations* (Müller 2006).

Třetí kapitola se zabývá interpretací historických předpokladů a formováním občanské společnosti v českých zemích v měnících se ústavněprávních (a geopolitických) podmínkách, včetně pokusu o posouzení toho, jak si občanská společnost vede pětadvacet let po „sametové revoluci“. Z tohoto

důvodu je třetí kapitola rozčleněna do čtyř částí (podkapitol), které se postupně zabývají obdobím po roce 1848, první republikou, obdobím „komunismu“ a obdobím po roce 1989. První tři historické části třetí kapitoly jsem poprvé publikoval v roce 2002 jako součást své disertační práce. Zde předložený text je upraven a doplněn množstvím relevantních titulů, které mi pomohly detailněji rozpracovat jisté argumentační linie (například roli české „dynastické identity“ jako součásti nedostatečné parlamentní státotvornosti v období habsburského státu) i interpretace konkrétních událostí (například povahu tzv. moravského paktu). Poslední, čtvrtá část třetí kapitoly představuje reflexi současné situace; text stejné struktury, avšak bez zde předložené poznávací a argumentační bohatosti je součástí mé publikace *Politická sociologie*, která vyšla poprvé v roce 2008 a podruhé v roce 2012.

Čtvrtá a pátá kapitola tematizují a interpretují dva problémové a úzce provázané obecné okruhy otázek, které mají pro téma občanské společnosti zásadní význam; otázky role institucí a otázky proměn kolektivních identit, ke kterým dochází v důsledku modernizačních procesů. Obě tyto kapitoly, jejichž fragmenty jsou součástí mé habilitační práce *Evropa a občanská společnost* (Müller 2008), tvoří tematické a argumentační přemostění mezi problematikou demokratizace (postkomunistického Česka) na straně jedné a problematikou evropeizace (demokratického Česka, ale nejen jeho) na straně druhé. Čtvrtá kapitola (kterou jsme napsali společně s mým otcem Karlem Müllerem) se zabývá otázkami důvěry a ptá se, jakou roli hrají instituce v demokratické společnosti a jaké faktory nejvíce ovlivňují posilování a oslabování mezilidské i institucionální důvěry. Pátá kapitola se pokouší o interpretaci obecnějšího kontextu proměn kolektivních identit a politické legitimacy, které probíhaly na pozadí modernizačních změn a tlaků. Tato interpretace nám nejen pomůže lépe porozumět kontextu utváření moderní české společnosti, ale také kontextu proměn kolektivních identit v souvislosti s procesy evropeizace a globalizace.

Konečně poslední, šestá kapitola, jejíž struktura je odvozena ze zmiňovaného komplementárního pojetí občanské společnosti, se zabývá podmínkami a formami evropeizace kolektivních identit, veřejné sféry a národního státu i interpretací vzájemných rezonancí a vazeb těchto tří rovin evropeizace. Tato kapitola dále představuje koncept *aktivní hranice* jako klíčovou matici (nexus) evropeizace kolektivních identit a veřejných sfér, které považuji za klíčové dimenze evropské občanské společnosti. Koncept aktivní hranice

jsem poprvé představil v březnu 2011 na semináři v Oberwiesenthalu, který pořádala Česko-saská vysokoškolská iniciativa (Müller 2013). Koncept jsem později předložil a diskutoval na řadě odborných konferencí i veřejných fór. Kapitola je upravenou verzí článku, který jsem předložil ve slovenské *Sociológii* (Müller 2014).

Pokud jde o metodologii předkládané publikace, je nutno uvést, že komplexnost předmětu nedovoluje omezit se na metodický postup jednoho jediného oboru. Takováto pluralita metod je dnes v sociálních vědách zcela běžná, ba samozřejmá a stejně tak i předkládaná práce kombinuje „individualizující“ idiograficky orientovaný a „generalizující“ nomotetický přístup při práci s teoretickým i empirickým materiálem. Předkládaná práce je silně koncepčně a normativně orientována, její těžiště tedy leží především v sekundární literatuře, nikoli však výlučně. Především v historizující třetí kapitole jsem kromě sekundární literatury a příležitostně citovaných dobových tiskovin vycházel z diskurzivní analýzy projevů (především ekonomického) nacionalismu v dobovém tisku. Pracoval jsem s kompletními ročníky *Národních listů* z let 1861, 1868, 1873, 1895 a s kompletními ročníky *Naší doby* z let 1894–1899, 1912 a 1913. Šlo především o monitoring, analýzu a vyhodnocení projevů etnicky motivovaného ekonomického protekcionismu (hesla *Svůj k svému*) v podmínkách integrující a liberalizující se ekonomiky habsburského státu. Také v otázkách interpretace a hodnocení vývoje polistopadové občanské společnosti jsem vycházel z četných empirických šetření, která jsou vždy odkazována v textu samém.

Také v otázkách porozumění a hodnocení stavu současné občanské společnosti v Česku jsem částečně vycházel z primárních zdrojů, které jsem shromáždil metodou akčního výzkumu a zúčastněného pozorování. K tomu mi pomohlo moje čtyřleté angažmá místního zastupitele ve městě Černošice, kde jsem si mezi březnem 2010 a říjnem 2014 vedl výzkumný deník. V průběhu tohoto čtyřletého období jsem se jako zastupitel města účastnil více než třiceti (veřejných) jednání městského zastupitelstva, zhruba stejného počtu interních jednání politické platformy Věci černošické, která mne do volené funkce nominovala, více než deseti nejrůznějších jednání orgánů obce a veřejných slyšení se spoluobčany. Ve stejném období jsem se (z pozice představitele veřejné moci) účastnil více než dvou set méně či více formálních jednání (a rozhovorů) se spoluobčany Černošic o nejrůznějších otázkách obecního významu a více než tří desítek rozhovorů s představiteli

veřejné moci z jiných místních samospráv. Musím přiznat, že tato zkušenost mi nabídla nedocenitelnou teoretickou inspiraci i empirický materiál. Tuto badatelskou zkušenost jsem měl také možnost prezentovat a diskutovat na dvou konferencích Otevíráme radnice I a Otevíráme radnice II, které v únoru 2014 a v březnu 2015 zorganizovala na Vysoké škole ekonomické katedra politologie a Fond Otakara Motejla.

Konečně chci také otevřeně doznat, že nezanedbatelný vliv na formování mého přístupu měla také moje rodinná zkušenost, která mi otevřela přístup do kulturně „cizorodého“ britského kontextu, čímž mi poskytla další cenné souřadnice pro možná hodnocení domácího českého prostředí. Nejen moje manželka, ale také mé dvě děti mi nabídly velmi podmanivý a inspirativní příklad i osobní zkušenost nových Evropanů, kteří jsou bytostně spojeni s různorodými kulturními kontexty a kteří integrálně a niterně propojují zkušenost, kterou v této publikaci nazývám *aktivní hranicí*. Je proto celkem srozumitelné, že tuto knihu věnuji právě jim – Josie, Lole a Zakovi.

Kvalita demokracie v Česku aneb málo vědecký úvod do problematiky

Může být člověk nadlouho spokojený ve svém soukromí, když má vážné výhrady vůči směřování „své“ společnosti a vůbec nevěří těm, kteří spravují veřejný život? ... A jak to, že Češi „umí“ soukromou existenci, ale selhávají ve svém veřejném prostoru?

JAROSLAV SPURNÝ

Uvede nás v naši dávnou přirozenost, vyléčí nás, a tak nás učiní blaženými a šťastnými.

PLATON

Sociální vědci opakovaně poukazují na to, že hlavní problém rozvoje demokracie v ČR je veřejné opovrhování institucemi. S tím nelze než souhlasit. Ve svobodné společnosti je nutné, aby veřejnost přijala instituce za své. Aby se občané cítili za jejich stav odpovědní, a pokud nejsou spokojeni s jejich stavem, aby dokazovali, že se umí pokoušet o nápravu.

Vztah veřejné důvěry a institucí se vyznačuje začarovaným kruhem sebe/naplňujícího proctví. Opovrhování politickými institucemi podlamuje občanské kompetence, jež jsou předpokladem veřejné „péče“ o kvalitu těchto institucí, což způsobuje, že politické instituce nefungují. To zpětně vede k opovrhování těmito institucemi. Naopak pocit odpovědnosti za politické instituce občanské kompetence předpokládá i posiluje a pracuje ve prospěch institucí, které jsou otevřené a odpovědné zájmům „svých“ občanů.

Apriorní veřejná nedůvěra vůči institucím tak posiluje represivitu institucí, veřejná důvěra naopak posiluje u institucí jejich servisní funkci, která by měla spočívat v tom, že instituce občany ochraňují a ulehčují jim život.

Stranou nechme důležitý argument, že apriorní nedůvěra neumožňuje občanům v případě jejich nespokojenosti se stavem veřejných institucí svoji důvěru odebrat. Jak říká Giddens (2007), v demokracii musí být občané schopni investovat důvěru ve veřejné instituce a pochopitelně jako každou jinou i tuto svoji investici s nějakou periodicitou prověřovat.

V případě české společnosti je však vhodnější než o opovrhování institucemi, které by mohlo být také výrazem občanského sebevědomí a autonomie, hovořit o jakémsi macešském vztahu občanů k politickým institucím a veřejným statkům vůbec. Jak si ukážeme dále, nedostatečný vztah občanů k veřejnému je totiž prosycen vypjatým etatismem, tedy pocitem závislosti na státu, a již zmiňovanými slabými občanskými kompetencemi. Nedostatečný vztah ke státu a slabé občanské sebe/vědomí jsou důsledkem dlouhodobého vývoje a můžeme je sledovat až k samým počátkům formování moderní české společnosti v průběhu 19. století.

Nedostatečný vztah k veřejným statkům a ke státu jako takovému lze s jistou mírou sarkasticky laděné nadsázky interpretovat na základě následujících fotografií. Fotografie zachycují topografickou situaci, kterou by bylo možné pomocí odborné terminologie charakterizovat jako *proměny hranic veřejné a soukromé sféry v podmínkách každodennosti a svátečnosti od konce první světové války do současnosti*. Vyobrazené místo, které se nachází na samém okraji velké Prahy v městské části Lipence, jsem opakovaně míjel a obdivoval v jarních měsících roku 2010. Místo lze považovat za jakousi historickou a organicky vzniklou instalaci ve veřejném prostoru a je jedinečnou sondou do naší historie, politické kultury i odrazem vzájemné dynamiky státu a kultury. Je historickou ironií, že jsem toto místo míjel každé ráno při cestě do *soukromé* školky, neboť se naše v té době čtyřletá dcera nedostala (tak jako tisíce dalších) do systému *veřejného* předškolního vzdělávání, který – jak známo – v mnoha českých obcích kolabuje kombinací několika faktorů, které mají stejného jmenovatele: nedoceňování veřejného. Mezi jinými příčinami tohoto stavu by bylo třeba jmenovat nedostatečné plánování a vizionářství místních politických elit, které po roce 1989 vyšly z módy, dále dominanci neoliberální ideologie, konečně i stále přiškrcování veřejných rozpočtů.

Pomník, který vidíte na fotografiích, byl v roce 1918 instalován místním Husovým evangelickým sborem u příležitosti vzniku samostatného Československa. Pomník má připomínat hodnotu samostatné státnosti, včetně

vzpětí i obětí vynaložených při naplňování tohoto národně emancipačního cíle. Tento den (28. říjen) je připomínán jako Den vzniku samostatného československého státu a od roku 1989 je státním svátkem. Ať už vznik Československa a jeho vztah k tradici české státnosti interpretujeme jakkoli, je neoddiskutovatelným faktem, že založení Československa bylo naprostou většinou Čechů vnímáno jako dovršení národního emancipačního hnutí v podobě národního státu Čechů a Slováků.

Prvním pozoruhodným faktem je skutečnost, že pomník připomíná skálu, tedy něco pevného, prvobytně neotřesitelného, ze země organicky povstávajícího. Symbolika slavnostního pomníku samostatné státnosti tak jasně odkazuje na obrozeneckou mytologii, jež je konstruována na předpokladu organického pojetí národa, který se jako jednolitý monolit vynořuje z temnoty dávnověku. Jak poeticky líčí vznik českého nacionalismu Gellner (2003), představa národního probuzení připomíná pohádku o české Šípkové Růžence, kterou políbil německý rytíř Siegfried a již tak probudil z jejího stoletého spánku; sic nežili spolu spokojeně až do smrti, avšak jejich manželství, které bylo plné napětí, vydrželo celkem dlouho. Rozpadlo se však za velmi dramatických okolností.

Je samo o sobě pozoruhodné i to, že pomník státnosti, který se nachází na křižovatce dojezdových cest, která připomíná vesnickou návěs a nachází se uprostřed polí, je obehnán krásným dekorativním plůtkem. Plůtek, který je svým provedením blízky uměleckému kovářství, je symbolem ochrany hodnoty samostatné státnosti a koresponduje s tím, co historik Miroslav Hrocha (1999) nazývá defenzivním auto/stereotypem českého národa, který se emancipoval navzdory německému živlu i centralistické politice Vídně. Koneckonců u obou etnik žijících v českých zemích vyvolával etnický konflikt permanentní pocit ohrožení a psychózu strachu, která zakládala nejen stereotypní důraz na obranu, ale také na výše rituálně posilovanou jednotu, který neumožňoval, aby v sobě obě etnické společnosti nacházely dostatečné zdroje pro praktikování kritické i politické opozice.

Ochrana symbolu státnosti na fotografiích silně koresponduje s absencí systematické a trvalé péče o hodnotu státnosti. Plůtek je zrezlý a na obou stranách pln vysokého pýru, kopřiv a pampelišek. V duchu sebe/ironizujícího diskurzu, který není české mentalitě cizí, bychom však mohli namítat, že zanedbanost symbolu předválečnými generacemi vybojované státnosti spíše rafinovaně posiluje obrannou funkci plůtku. Narušitel si při jeho

překonávání snadno roztrhne kalhoty a ostré hroty by mohly způsobit pohmoždění, případně krvácení se sekundárním rizikem otravy krve. Pokud ani toto narušitele nezastaví, svoji daň si vyberou nepříjemné žahavce od kopřiv a v poslední linii nastoupí klíšťová borelióza či neméně zrádná encefalitida.

Dekorativnost plůtku je iritujícím způsobem posílena torzem udržovaného živého plotu v pravém předním rohu i ostatní nahromaděnou veteší (viz foto níže). Co se torza živého plotu týče, jde o několik smrčín, nejspíše vyrýpnutých v panském lese, které by si zasloužily doplnit, pokud bychom chtěli usilovat o celostní utváření veřejného prostoru. Torzo živého plotu tak připomíná dobře známou salámovou metodu, která se stále úspěšně uplatňuje při rozvoji veřejného prostoru a infrastruktury. Pokus o veřejnou estetiku doplňuje zhoustlý a neodborně zastříhávaný šerík v pravém zadním rohu, který (při pravobočním pohledu) jakoby vyrůstá ze zahrádky bílé Lady. Jeho zdánlivě náhodné a alibisticky ochraňující osazení dokresluje komunistickou érou přehlíženou nepatřičnost ve vztahu k symbolice šeríku; sovětské osvobození bylo pouze počátkem jiného a o něco delšího vazalství.

Daleko nejefektivnějším způsobem ochrany předražené připomínky státosti je však skutečnost, že pomník je ohrazen starým haraburdím jako

Téměř anonymní monolit v zajetí inteligibilního světa

Lada ochranitelka

husitskou vozovou hradbou a narušitel si ho s největší pravděpodobností vůbec nevšimne. Z jedné strany pomník spolehlivě chrání vrak již zmiňovaného automobilu sovětské výroby Lada, který – jak si pamatují starší ročníky – patřil k prestižním vozům; šlo o silné a žíznivé vozidlo, které bylo dražší než škodovka. Vykapávající olej tak spolu s kontaminací přilehlého povrchu ještě umocňuje odpudivý a obranný ráz pravého křídla pomníku státnosti.

Svoji nezastupitelnou defenzivní úlohu hraje hned na přilehlém pravém předním rohu pomníku rozbalené linoleum. Obranná funkce linolea je nedocenitelná především v letních měsících, když se do něj silně opře sluníčko. Linoleum měkne, komplikuje přístup k pomníku z pravoboční strany a zanechává po narušiteli usvědčující šlápoty. PVC, které vymysleli soudruzi z NDR, bývávalo v normalizačních dobách užitečným pomocníkem zvelebování útulných chat a chaloupek. Také další haraburdí, které je trefnou připomínkou normalizace, statečně komplikuje přístup k pomníku státnosti. Hned vedle linolea je složeno množství prvotřídně vyschlých fošen, které spolu s PVC symbolizují normalizační časy ochablé pracovní morálky, kdy

se na pracovišti hodně kradlo. Přisvojování veřejných statků (neboť přece vše patřilo všem) navíc mělo chvályhodné ideologické zdůvodnění. Pomáhalo totiž oslabovat státní ekonomiku a na ní založený a v době normalizace všemi nenáviděný komunistický režim; vždyť kdo nekrade, okrádá rodinu. V pátek odpoledne, jemuž se přezdívalo malá sobota, se přisvojené statky (linoleum a fošny) naložily na vozík. Co se nevešlo na vozík, dalo se na zahrádku. Vozík se zapřáhl za Ladu a vše se převezlo na chalupu. Enkláva úniku, svobody a důvěrnosti, která představovala jakousi chalupářskou emigraci, se potom dále zvelebovala pomocí takto redistribuovaných veřejných statků.

Dekorativní kolonizace symbolu státnosti soukromým haraburdím

Poučený pozorovatel již uhodne, co chrání pomník z druhé strany. Zrezivělý, avšak zjevně stále užívaný vozík, onen vrcholný reprezentant normalizačního a materiálně zajištěného útěku do soukromí, znesnadňuje přístup k drahému pomníku státnosti z pravé strany a posiluje obrannou funkci zrezivělého plůtka. *Národní* a pamětihodný pomník je vlastně centrem *veřejné* enklávy sloužící k hromadění *soukromých* věcí. Toto hromadění však není hromaděním bez ladu a skladu, nýbrž má jistou historickou logiku

i systém. Odkaz na systémovost a modernizační vyspělost české společnosti je podtržena osazením pomníku státnosti kontejnerem na svoz smíšeného odpadu v pravém zadním rohu (viz foto níže), který poněkud nerozvázně láká kolemjdoucí s kapsami plných odpadků. Možná místní smýšlejí tak, že řádný občan, který svoz komunálního odpadu respektuje a následuje, nepředstavuje pro pomník české státnosti vážné nebezpečí, neboť lne na rozdíl od Vandalů a jiných nájezdných Germánů k rodné zemi a váží si krajiny, jak lze vidět na příkladu velkorysého zvelebování krajiny velkoplošnými billboardy. O jisté míře sociální kontroly a mezilidské důvěry pak svědčí to, že popelnice ani vozík nejsou k plůtku přivázány řetězem.

Brána soukromého statku povýšeně hledí na přehlíženou veřejnost

Ambivalence vztahu občanů k veřejnému prostoru je dále posílena kontrastem této „pamětihodné skoro skládky“ s pompézní a opravenou selskou bránou u přilehlého (soukromého) statku. Přilehlá vstupní brána, která pamatuje bonapartismus, ostře kontrastuje s neomítnutou stěnou zřejmě normalizační přístavby, která je okrášlena zbytkovou hromadou písku a odloženou míchačkou (zlaté české ručičky). Frontální pohled na tuto situaci symbolizuje polo/moderní ráz české společnosti, který elegantně kombinuje

upjatý tradicionalismus s neoliberální lhostejností (údajnou tolerancí) a který připouští kolonizaci veřejné sféry soukromými zájmy pochybného ražení. Tato znervózňující konstelace je však naštěstí vybalancována v pravý čas evokovanou představou o vlastní nadřazenosti, která umožňuje snášet tuto iritující absenci řádu bez neuróz a patologických závislostí. Nepořádek (absence řádu) „malého českého člověka“ je naštěstí kompenzován ve snaze nalézt funkční psycho-sociální ekvilibrium (Erikson 1974) sebevědomím „skvělého českého národa“ (Holý 2001).

Zarazí konečně také fakt, že pomník je orientován zády k veřejné cestě a čelem k soukromému statku (stejně jako automobil Lada). Navíc přístup k pomníku z veřejné cesty je nenápadně znepříjemněn tlející posekanou trávou, která je důmyslně shrabána do kompostující se kopičky. Kopička je připomínkou jak rurální zakotvenosti české společnosti, tak agrární povahy první fáze průmyslové revoluce v českých zemích. Celý prostor je neúhledně posekán a upraven tak, aby kolemjdoucí mohl obdivovat zarostlý pomník české státnosti z úctyhodné vzdálenosti a aby zároveň místním zajišťoval pohodlný přístup k nahromaděným věcem, případně jejich doplnění, a pochopitelně především přístup k popelnici. Nápis na pomníku, který je již nyní značně omšelý, však brzy přestane být z úctyhodné vzdálenosti (zpoza linolea či přes vozík) čitelný, takže nebude lidem jasné, proč tam ten kus šutru vlastně dali. Možná už nyní mnozí tápou.

Zůstává otázkou dalšího pozorování a interpretace, jak se bude proměňovat genius loci tohoto komplexního a živého důkazu vztahu občanské společnosti a státu v českých podmínkách. Bylo by potěšitelné, kdyby v budoucnu došlo alespoň k částečnému narovnání zde vyobrazené nerovnováhy mezi veřejným a svátečním na straně jedné a soukromým a všedním na straně druhé. Vyobrazená situace je zřejmým důkazem největší slabiny naší politické kultury. Liberální kultura formálních pravidel a důvěry v instituce je příliš řídká a nedokáže vzdorovat klientelistické kultuře neformálních vztahů, které kolonizují veřejné instituce. Češi prozatím neumějí svobodně utvářet, dodržovat a vynucovat formální (spravedlivá) pravidla občanského soužití a nedokážou zabezpečit, aby se politické instituce neohýbaly pod vlivem nejsilnějších soukromých zájmů.

Naše čtyřletá dcera si zprva myslela, že jde o zkamenělou princeznu, jejíž zachránce proměnila zlá čarodějka v lino, fošny, vozík a starou Ladu. Nezbyvá než doufat, že pohádková představa naší dcery bude mít také odpovídající

happy end. Německý rytíř Siegfried má se Šípkovou Růženkou i po vzájemném rozvodu korektní vztahy, avšak pocit závazku vůči němu by přece jen mohl stále vzbuzovat rozpaky. Mohl by se však objevit například jeho bratranec, bruselský rytíř Willfryd, který by vysvobodil (tj. odklidil) neúspěšné zachránce a zkamenělou princeznu by zase navrátil jejímu lidu. Ten ji však musí sám a ze své vůle přijmout za svou, ale o tom dále.

Občanská společnost

V demokratických zemích je dovednost sdružovat se dovedností základní: na jejím rozvoji závisí rozvoj všech ostatních.

ALEXIS DE TOCQUEVILLE

Myslet vždycky znamená přehánět.

JOSÉ ORTEGA Y GASSET

Historicko-filozofický exkurz

Pojem občanské společnosti má empirickou i normativní rovinu. Je pojmem, kterým označujeme určitou sociální i institucionální strukturu, která nám umožňuje – byť nedokonale – naplňovat jistá očekávání a hodnoty. Obě perspektivy se však nutně prolínají a je zcela nemožné, podobně jako u pojmu demokracie, je naprosto oddělit. Mnozí autoři tvrdí (Tester 1992: 9), podle mého soudu správně, že pojem moderní občanské společnosti je od svých osvíceneckých počátků pojmem s výrazně převažujícím normativním akcentem. Počínaje antikou až do konce 18. století představoval pojem občanské společnosti (civilis societas) synonymum pro politickou společnost či stát. Tento význam vtiskl pojmu Cicero v 1. století př. n. l. Pojem pak na dlouhá staletí z politické teorie i praxe zmizel a začal být znovu používán až kolem roku 1400 (Weale 1995: 341). S novou intenzitou se pak objevuje u autorů, jako jsou Hobbes, Locke, Montesquieu, Ferguson či Smith. V pojetí těchto pozdně novověkých koncepcí je pojem občanské společnosti používán jako protiklad ke stavu jistě necivilizovanosti, jež je vlastní hypotetickému přírodnému stavu či despotickému způsobu vlády. Jeho opakem je stav, kde jsou vztahy mezi občany upraveny právem a kde převládá slušnost a občanské

partnerství. Občanská společnost je zde charakterizována městským způsobem života, aktivním občanským životem a rozvojem obchodu. Pojem občanské společnosti je v této první fázi moderního myšlení obdarován zřetelným morálním nábojem. Také kapitalistické tržní prostředí je pojímáno jako sféra produkující osobní odpovědnost a sebekontrolu. S tímto pojetím se setkáme například u Adama Smithe. Trh je zde oslavován jako uklidňující a civilizující protiklad k militaristickým ctnostem aristokratického života (Alexander 1998: 8). I když výše jmenovaní autoři používají pojem občanské společnosti ještě v klasickém smyslu, v polemické diskusi s evropským absolutismem zde dochází k založení klíčové distinkce mezi občanskou společností a státem, jež nachází své konečné vyjádření v pozdějším politickém myšlení i praxi.

Moderní distinkce mezi občanskou společností a státem je dědictvím několik století trvajících vývoje. Kanadský politický filozof Charles Taylor (1995) se domnívá, že již společenský a mocenský řád ve středověké Evropě v sobě obsahoval klíčové předpoklady, které připravovaly půdu pro vznik občanské společnosti v moderním slova smyslu. Taylor vidí hlavní předpoklady v jisté anarchičnosti středověké Evropy, jež způsobovala, že se společnosti neidentifikovaly se svojí politickou strukturou. Politické útvary se vyznačovaly rozdrobeností a organizační nestálostí, což bylo ještě zvýrazněno diarchií světské a duchovní autority, jež spolu někdy soutěžily, někdy spolupracovaly. Důležitý byl podle Taylora také vývoj zákonné představy osobních práv, jež byla součástí hierarchie feudálních vztahů a existence relativně nezávislých samovládných měst.

Středověká situace však byla překonána úspěšným pokusem zřídit nad většinou Evropy absolutní monarchie. Panovníci posílili svoji vojenskou, organizační i dohlížecí moc, jež se stala téměř nezpochybnitelnou. Příčiny tohoto vývoje nastiňuje Max Weber (1929: 35) ve své slavné přednášce *Politika jako povolání*. Vývoj v tomto směru podmiňovaly dle Webera čistě technické potřeby správy. V Evropě vznikalo odborné úřednictvo během púltisíciletého vývoje. Rozhodující krok byl podle Webera učiněn při správě knížecích financí. Pod nátlakem bídy a tureckého ohrožení docházelo k nahrazování knížecích úředníků v hospodářství, které nejméně snášelo diletantismus feudálního pána, jenž byl tehdy ještě především válečníkem. Také vývoj vojenské techniky vyvolal potřebu odborného důstojníka a nakonec také nárůst složitosti právních procesů přivedl na scénu školeného právníka. Během 16. století podle Webera natrvalo zvítězilo v těchto třech oborech odborné

úřednictvo ve vyspělých státech Evropy. V době vzestupu královského absolutismu se panovníci pozvolna vzdávají své samovlády ve prospěch odborných úředníků, s jejichž pomocí vítězí nad stavy a bezprecedentně koncentrují politickou moc ve svém sídelním městě.

Identifikace společnosti s její politickou organizovaností se vrací, a to v té formě, která je nejpříznivější pro despotismus. Navíc se zdálo, že pouze tento způsob organizace státu může být vojensky účinný. Dominantním se stal koncept římského práva upřednostňující monarchiální sílu. Bodin a Hobbes vyvinuli koncept vlády, jenž zcela sesadil středověké chápání politické autority, reformace zase podkopávala myšlenku církve jako jednotné autority duchovní. Co přetrvává a objevuje se v nové formě, je sociálně smluvní doktrína (Hobbes, Rousseau, Locke), kdy se společnost na základě smlouvy svěruje do rukou panovníka. Smlouva je nicméně zprvu chápána jako akt podřízení a nastolení absolutní moci, proti které nemá společnost žádné odvolací prostředky.

V těchto podmínkách se rodí dvě klíčové myšlenkové tradice, které významným způsobem vytvářely a formovaly politické myšlení a které jsou jedním ze základů našich dnešních představ o občanské společnosti (Taylor 1995). Tyto dva nejvlivnější proudy novověkého myšlení, které se vyvíjejí v konfrontaci s evropským absolutismem, zakládají různost pohledů, pokud jde o současná pojetí konceptu občanské společnosti. Jeden z nich, který se odvíjí od již zmiňovaného Johna Locka, zakládá ideu nepolitické dimenze společnosti. Druhý proud, který je inspirován Charlesem Montesquieuem, definuje společnost politickou organizovaností, kde je ale tato organizovanost konstitučně rozptýlena mezi mnoho nezávislých zdrojů (check and balances). V těchto dvou filozofických koncepcích nacházíme kořeny současných představ o občanské společnosti jakožto společnosti oddělené od státu.

Obě tyto koncepce jsou (ne bez paradoxů) reflektovány začátkem 19. století v Hegelových *Základech filozofie práva*. Mnozí se shodují v tom, že právě Hegel je prvním moderním myslitelem koncepce občanské společnosti chápáné v diferenci vůči státu (Riedel 1982: 139). Hegel rozumí občanskou společností sféru mezi rodinou a státem (Hegel 1992: § 182, dodatek). Podstatný vliv lockovské tradice se u Hegela projevil důrazem na samoregulující ekonomickou aktivitu, která hraje v občanské společnosti centrální úlohu. Inspirace montesquieuánskou tradicí spočívá v tom, že Hegel do občanské společnosti začleňuje nezávislá tělesa, korporace (Hegel 1992: § 250–256). Korporace je jistým přechodem občanské společnosti ke státu. Jedinec,

kteřý v občanské společnosti sleduje pouze vlastní zájem a pouze nepřímou přispívá k blahu celé společnosti, se stává v korporaci členem vyššího společenského celku a přijímá méně egoistický účel tohoto celku za svůj. Zatímco v občanské společnosti pečuje o jiné pouze tak, že pečuje o sebe, v korporaci se mu stává obecnější, neegoistický účel společenského života vědomým účelem (Sobotka 1991: 70).

Na Hegela navazuje Karel Marx, který chápe občanskou společnost jako autonomní sféru ekonomických aktivit, odjímá jí však její morální rozměr a chápe ji jako nástroj třídní nadvlády a ekonomické dominance (Marx, Engels 1958). Toto pojetí později rozvedl významný italský společenský teoretik a revolucionář Antonio Gramsci (1891–1937), který analyzuje občanskou společnost jako nástroj duchovní a kulturní hegemonie buržoazní společnosti, která manipuluje občanskou společností pomocí nejrůznějších institucí, jako jsou vzdělávací zařízení, média, církev či odbory, a vštěpuje jí své vlastní hodnoty a přesvědčení (Gramsci 1998). V souvislosti s touto tradicí koncept občanské společnosti jako důležitý pojem ze sociálních věd mizí.

Oživení zájmu o občanskou společnost

K renesanci zájmu o zkoumání občanské společnosti i oživení tohoto konceptu samého dochází na přelomu 70. a 80. let minulého století, a to napříč sociálními vědami. Příčiny tohoto oživení představují do jisté míry historicky i analyticky provázané fenomény a lze je rozdělit do čtyř kategorií.

První příčinou byl boj proti totalitním (komunistickým) režimům ve střední a východní Evropě. Občanská společnost byla v pojetí středoevropských disidentů, jakými byli Václav Havel, Adam Michnik či György Konrád, pojímána především jako obrana lidských a občanských práv a platforma boje proti svévoli státní moci.

Druhou příčinou bylo následné zhroucení těchto režimů na přelomu 80. a 90. let. Tato diskuse již nebyla motivována strachem z rozpínavosti totalitní moci, ale především reflexí deficitu postkomunistických společností vybudovat v krátkém čase demokracii srovnatelnou s těmi na Západě (Dahrendorf 1991, Müller 2002, Sztompka 1998). „Spor o občanskou společnost“ se stává sporem o komplexní reflexi kulturních, sociálních a ekonomických předpokladů funkční demokracie, sporem o podmínkách rozvoje, či dokonce přežití demokracie, a to i na Západě samém (Keane 1998).

Třetí příčinou byl spor o krizi státu blahobytu. Na tu poukazovali mnozí autoři již v 80. letech (Offe 1984, Keane 1988), avšak po zhroutilí komunistických režimů, které ukončilo bipolární rivalitu v Evropě, jež představovala významnou mobilizační sílu a tlumila naléhavost mnohých problémů, nabývá tato krize viditelnějších rozměrů (Powell 2000, Putnam 2000). Mnozí poukazují na to, že růst státních pravomocí jde na úkor schopnosti občanské společnosti starat se o různé záležitosti a řešit mnohé problémy a že v souvislosti s růstem sociálního státu po druhé světové válce dochází ke „kolonizaci“ občanské společnosti, tedy růstu její závislosti na státu. Toto „zpoždění“ občanské společnosti se mimo jiné projevuje poklesem spolkového života, rozpadem kultury dárcovství, vyhroceným individualismem, krizí rodinných hodnot, nárůstem politické apatie a pocitu odcizení mezi občany navzájem i mezi občany a státem. Současná krize (národního) sociálního státu, neschopného řešit v době globalizace vážné ekonomické a sociální problémy, se tak dle mnohých autorů projevuje také v poklesu legitimacy politických institucí, včetně politických stran (Peréz-Díaz 1998), což má za následek mimo jiné pokles daňové kázně.

Čtvrtou příčinou je reakce na nové formy sociální mobility a kulturní diverzity a na rychlost a rozsáhlost technologických, ekonomických a kulturních změn, které s sebou přináší globalizace (Cohen 1999: 55). V souvislosti s tím se do středu zájmů sociálních vědců dostávají otázky sociální i politické integrace a participace, které byly doposud považovány za cosi samozřejmého či přirozeného. Mnozí poukazují na to, že je stále těžší přetavit vážné sociální problémy v účinné kolektivní jednání. V moderních podmínkách, kdy hustota lidské populace znesnadňuje navazování vztahů důvěry mezi lidmi a komplikuje reprodukci morálních rámců (Bauman 1999), již není možné podle mnohých sociálních vědců brát existenci společnosti jako samozřejmost (Tester 1992).

Podívejme se nyní na současnou diskusi a stav sociálněvědního bádání. Charles Taylor shrnuje škálu možných definičních přístupů ke konceptu občanské společnosti způsobem, který zohledňuje jak normativní i empirickou dimenzi tohoto pojmu, tak dobře vystihuje škálu možných vymezení, jež se rozprostírá mezi následovníky *lockovské* a *montesquieuovské* tradice. Taylor (1995: 207) říká, že „v *minimálním* smyslu občanská společnost existuje tam, kde nalezneme svobodná sdružení, jež nejsou pod patronací státu. V *silnějším* smyslu existuje občanská společnost tam, kde se společnost jako celek

může strukturovat a koordinovat svoje jednání skrze taková sdružení, která jsou nezávislá na státní moci. V doplňkovém smyslu k druhému pojetí pak lze o občanské společnosti hovořit tam, kde souhra těchto sdružení významně ovlivňuje chod státní moci.“ Podívejme se nejdříve na problematiku z empirické perspektivy, tedy z perspektivy struktury či institucionálního uspořádání občanské společnosti.

2.1 Empirická perspektiva

Pokud jde o empirické hledisko, je oprávněné namítnout, že ve skutečnosti jsme na Západě konfrontováni se značnou pestrostí historických zkušeností, myšlenkových tradic a různorodých forem a problémů jednotlivých občanských společností (Cohen, Arato 1992, Brokl 2002, Seligman 1992, Strnadová 2008). Nicméně v souvislosti s procesy evropské integrace a globalizace se dnes stále častěji hovoří o podobě nějaké evropské, či dokonce globální občanské společnosti a dochází k novému promyšlení a analýze vztahů mezi vládou, trhem a veřejností na nadnárodní úrovni. Tomuto tématu se budeme zvláště věnovat ve třetí části. Stejně tak je oprávněné namítnout, že vztah občanské společnosti a státu se vyznačuje tékavou dynamikou a že ve skutečnosti, jak správně poukazuje Giddens (1998: 79), mezi nimi žádná pevná hranice neexistuje.

Pojem občanské společnosti je možno na nejjobecnější rovině pojmut jako problém vztahů soukromé a veřejné sféry. Jde zejména o charakter vztahů mezi sférou politického rozhodování, sférou trhu a sférou (aktivní) občanské veřejnosti. Z empirického pohledu můžeme odlišit dva základní přístupy ke konceptu občanské společnosti: **sociokulturní a redukcionistický** (ekonomický). Skupinu sociokulturních přístupů by bylo možné dále rozdělit na tři převažující pojetí: **generalistické, maximalistické a minimalistické**. Redukcionistický přístup je možné rozdělit na **levicové a pravicové** pojetí. Podívejme se na jednotlivá pojetí.

Generalisté, kteří jsou nejbližší pojímání skotských osvícenců, přiřazují k základním charakteristikám občanské společnosti kromě občanské veřejnosti také existenci (civilizujícího) tržního hospodářství a omezené a odpovědné (civilizované) vlády. Existence občanské společnosti je zde garantována sdílenými morálními hodnotami. Tento přístup vychází z kon-

sensuálního pojetí společnosti, jehož tradice sahá až k samotným počátkům moderních sociálních věd. Kultura, normy, role, symboly či instituce jsou pojímány jako formy konsensu a „neřád“ ve společnosti je v této tradici interpretován jako nedostatek konsensu. Filozofickým předobrazem všech vysvětlení tohoto typu jsou teorie společenské smlouvy. K představitelům tohoto pojetí patří například Ernest Gellner či Victor Pérez-Díaz. Pojem občanské společnosti dokonce shledávají tito autoři v jistém smyslu jako konkurenční k pojmu demokracie s tím, že lépe zahrnuje a realističtější specifikuje podmínky své vlastní existence a nevzbuzuje na rozdíl od pojmu demokracie nadměrná očekávání.

Maximalisté jsou představiteli pojetí, které občanskou společnost nazívá v podobném smyslu, avšak pouze jako nestátní sféru. Z představitelů tohoto pojetí by bylo možné jmenovat například Johna Keana, Edwarda Shilse či zmiňovaného Taylora. Mezi hlavní formy občanské společnosti řadí politikou veřejnost, ale také trh. Jsou to zastánci konceptu, který Jeffrey Alexander (1998: 3) nazývá „deštníkovým konceptem“ (umbrella-like concept). Označuje platformu institucí mimo rámec státu, zahrnuje tržní hospodářství a jeho instituce, veřejné mínění, politické strany, veřejné i soukromé asociace, nejrůznější formy společenské spolupráce, jež vytvářejí závazky a zakládají vztahy důvěry.

V **minimalistickém** pojetí je občanská společnost konceptualizována jako sféra, již je třeba analyticky odlišit nejen od státu a ekonomiky, ale také od jiných společenských sfér, jež jsou vnímány jako oblasti, které neposkytují oporu pro vzájemnou solidaritu jednotlivých členů. Tento přístup vychází z konfliktního pojetí společnosti. Ze současných hlavních představitelů je možné uvést Jeffreyho Alexandra, Jean Cohenovou či Jürgena Habermase. Občanská společnost je zde definována jako sféra či subsystém společnosti, jež je analyticky a do jisté míry také empiricky oddělena od sféry politiky a ekonomiky. I když je občanská společnost sama o sobě závislá na zdrojích a vstupech ze sféry politického života, ekonomických institucí a širšího kulturního kontextu, představuje samostatnou sféru společenské solidarity, jež transcenduje partikulární závazky a zájmy a umožňuje nalézání kolektivní identity mezi jinak separovanými individui. Občanskou společnost je možno v tomto pojetí chápat jako synonymum nestrannosti, jako nositelku univerzálních a transcendentních hodnot, jako nadřazenou nad vyhocené stranické spory. Tento druh občanské společnosti nikdy nemůže existovat jako takový, vždy může

existovat pouze „do jisté míry“ (Alexander 1998: 97). Minimalisté víceméně nazývají občanskou společností to, co maximalisté rozumějí veřejnou sférou či politicky činnou veřejností (Pérez-Díaz 1998: 213).

Zastánce **redukcionistického přístupu** lze rozdělit přinejmenším do dvou proudů. Pracovní lze jeden označit za *levicový*, druhý za *kapitalistický* (Walzer 1995: 12–14). *Levicový* proud vychází z tradiční marxistické představy kooperativní ekonomiky a bezkonfliktní společnosti, z možnosti nepolitické administrace všech záležitostí, z možnosti regulace bez vzniku konfliktů, která bude realizována odstraněním třídního konfliktu. Do této kategorie by bylo možné zařadit mnohé představitele utopistického levicově orientovaného myšlení. *Kapitalistický* proud redukcionistického pojetí vychází z představy autonomního trhu, který si vystačí jen s minimem politiky. V této verzi jde o známý požadavek minimální role státu jako nočního hlídače či pouhé policie. Sem by bylo možno zařadit především libertariány.

2.2 Spory o vymezení pojmu – generalisté, maximalisté, minimalisté

Základní spor spočívá především mezi *generalisty* a *maximalisty* na jedné a *minimalisty* na straně druhé. Jak již bylo řečeno, tam, kde maximalisté používají termín veřejná sféra, tam minimalisté používají pojem občanská společnost. Většina minimalistů totiž odmítá uznat existenci systematických vazeb mezi rozdílnými komponentami toho, co maximalisté nazývají občanskou společností. Trh, stejně tak jako i stát, poskytuje podle nich pramalou oporu pro společenskou solidaritu, nevytváří podmínky pro posilování občanského étosu. Minimalisté inklinují k tomu, spatřovat fundamentální konflikty mezi tržním hospodářstvím, státem a veřejnou sférou (tedy pro ně občanskou společností). Občanská společnost (veřejná sféra) není podle nich pouze oddělená od státu a trhu, ale je fundamentálním protikladem státu a trhu. Relativní asymetrie zdrojů, jež je charakteristická pro ekonomiku, která je sférou materiálních a sobeckých zájmů, má totiž tendenci negativně ovlivňovat i občanskou (resp. veřejnou) sféru. Argumentují například, že pro občany, kteří nejsou ekonomicky úspěšní, je často obtížné efektivně ve veřejné sféře komunikovat a získávat respekt občanů a institucí (Alexander 1998: 9). Občanskou společnost tak pojmají jako obranný val proti

kombinovanému útlaku ze strany státu, trhu či jiných společenských sfér. Jinými slovy, veřejná sféra (občanská společnost) by podle nich měla poskytovat základy pro transformaci státu i ekonomiky. Jak bylo již řečeno, na obecné rovině lze říci, že minimalisté akcentují spíše konfliktuální a generalisté spíše konsenzuální pojetí společnosti (paradigma).

Za argumentací minimalistů se skrývá předpoklad, že kvalita občanské společnosti nemůže překračovat kvalitu jejích organizačních forem. Minimalisté se proto soustřeďují především na analýzu těchto forem. K nejdůležitějším formám občanské společnosti minimalisté řadí především dobrovolná *občanská sdružení* a *sociální hnutí*, která se nejvíce vyznačují netržně orientovaným jednáním a nízkou mírou hierarchizace. Dobrovolnost se zde jeví jako základní předpoklad pro vedení otevřeného dialogu. Je-li člověk někde dobrovolně, prostor pro donucování se zdá být minimální. Především *nová sociální hnutí* (která se rozvíjejí od 60. let minulého století – pacifistická, feministická, environmentální, lidskoprávní) se vyznačují větší mírou spontaneity, otevřenosti a flexibility. Jejich aktivity mají většinou charakter symbolických výzev vůči existujícím mocenským vztahům a zažitým kulturním vzorcům a nejsou politická v tradičním slova smyslu. Jejich arénou je veřejný prostor nezávislý na vládních institucích, stranickém systému či státní struktuře. Formy jejich aktivit a prostor, v němž působí, zapřičiňují, že mají charakter nehierarchizovaných sítí a nevytvářejí silnou institucionalizovanou strukturu (Ahrne 1998: 91).

Je samozřejmě otázka, do jaké míry jsou tato očekávání oprávněná. Jak podotýká Goran Ahrne, stejně jako i jiné asociace, také ty dobrovolné se mohou vyznačovat, jak praví slavný Michelsův železný zákon, silnou tendencí k oligarchizaci. Navíc jejich dobrovolnost může být někdy specifická v tom, že otázka zařazení a subordinace zde hraje také významnou roli. Všechny dobrovolné asociace jsou exkluzivními kluby, jejichž členství je umožněno přijetím jistých hodnot a idejí, které musejí být respektovány. Dobrovolné asociace mohou být často z tohoto hlediska velmi intolerantní, a pokud jejich členové nemají „správné“ mínění, mohou být ostatními členy vyloučeni. Pokud jde o nová sociální hnutí, jsou svým charakterem jak prostorově, tak časově omezená. Výzkum nových sociálních hnutí ukazuje, že při dlouhodobějším trvání čelí každé sociální hnutí neřešitelnému dilematu. V okamžiku, kdy je hnutí postaveno před strategické rozhodnutí o použití kolektivních prostředků, potřebuje se zříci své otevřenosti a stanovit podmínky pro přijímání svých členů (Ahrne 1998: 90).

Pokud jde o *trh*, generalisté i maximalisté se naopak domnívají, že tržní hospodářství založené na soukromém vlastnictví a veřejná sféra vyznačující se dobrovolnou aktivitou jsou teoreticky komplementární a pragmaticky spřízněné, a poukazují na mnohé pojící články mezi trhem a veřejnou sférou, jež považují za dvě klíčové komponenty občanské společnosti (Taylor 1994: 19). Jejich výtky vůči minimalistům lze spolu s Pérez-Díazem (1998: 215) shrnout následovně. Minimalisté na jedné straně přeceňují represivní charakter tržního hospodářství i byrokratického státu, na druhé straně přeceňují liberalizační a racionalizační potenciál veřejné sféry.

Spor není pouze terminologický, nýbrž věcný, týkající se otázky, jak velkou měrou a zda vůbec přispívá tržní hospodářství k posilování občanského etosu. Čtyři specifické argumenty vystupují v této diskusi do popředí. Odpůrci minimalismu předkládají zaprvé **historický argument**, když poukazují na fakt, že vlastní rozvoj veřejné sféry je bytostně spojen s diskusí o ekonomických otázkách a s otázkou role politické autority. Jak upozorňuje Pérez-Díaz (1998: 215), vznik občanské společnosti historicky souvisí se zahájením debaty o daňové politice a o omezeních a podmínkách výkonu veřejné moci, přičemž jak ukazuje Habermas (2000: 87), ekonomické otázky, otázky pravidel styku ve sféře směny zboží a společenské práce předcházely otázkám politickým. V evropské historické tradici je podle maximalistů i generalistů trh zkrátka neodmyslitelnou komponentou občanské společnosti, stejně tak jako občanská společnost je nemyslitelná bez trhu. Trh je jejím neodmyslitelným civilizujícím prostředkem a to není možné ani v současných snahách o konceptualizaci občanské společnosti přehlížet (Calhoun 1993: 392).

V kritice minimalismu dále silně zaznívá **pragmatický argument**. Rozvoj veřejné sféry je závislý na kultivaci jistých předpokladů a zvyků, které mohou být posilovány také aktivní účastí na trhu. Obchod a směňování, které jsou samozřejmě založeny na jistých morálních předpokladech, jsou-li možné, přinášejí svým účastníkům pozitivní zkušenost a stávají se jakýmsi *občanským tréninkem*, jenž vede k posilování občanského sebevědomí a odpovědnosti aktérů směny. Jeho předpokladem, ale i potvrzovaným východiskem je také podřízení pravidlům směňování i uznávání zájmů druhých aktérů směny jako oprávněných. Směňování učí účastníky nejen toleranci, ale vede také k posilování smyslu pro zájmovou i názorovou pluralitu a schopnosti dobrovolného sebeomezení. Minimalisté podle Pérez-Díaze (1998: 216) často tendují k tomu, přeceňovat racionalizační charakter veřejné

sféry jako místa, kde dochází k výměně racionálních argumentů podle definovaných pravidel komunikace. Dodává, že schopnost tolerovat zájmy druhých, jež je vyvážena připraveností čelit individuálnímu násilí i odhodláním omezovat politickou moc, nemůže být výsledkem pouhé komunikační zkušenosti či racionálního přesvědčování, ale také výsledkem praktické zkušenosti s opakovanou účastí na trhu a v liberální politice.

Třetí protiargument vůči minimalismu, který rozpracovává Gellner (1997), je možno označit za **argument prakticko-teoretický**. Argument zdůrazňuje obranný potenciál svobodného trhu před zneužíváním politické moci. Tento obranný potenciál má rovinu praktickou a teoretickou. Pokud jde o *praktickou* rovinu, občanské společnosti jsou společnosti zasvěcené základnímu rovnostářství, tudíž nestálosti a proměnlivosti, jež zabraňují jejich nehybné hierarchizaci. Pouze pomocí technické inovace a ekonomického růstu se mohou přibližovat či udržovat na dosah takovému stavu. Tyto společnosti potřebují nejen sociální a politický pluralismus, který by vyvažoval výrazné tendence k centralismu a autoritářství, ale také ekonomický pluralismus z důvodů výrobní efektivity. *Občanské společnosti jsou (z hlediska své legitimacy) závislé na ekonomickém růstu*, bez něhož se pohyblivost a směna stávají riskantní hrou s nulovým součtem (zero-sum game), ve které je něčí zisk vyvážen něčí ztrátou. Na *teoretické* rovině se tržní ekonomika jeví jako jedna z nezastupitelných institucí kontroly státu či ideologického monopolu. Spoléhání na ekonomický růst vyžaduje kognitivní růst, což zabraňuje vznášení nároků na ideologický či kognitivní monopol ze strany státu či jiných institucí.

Minimalismus je konečně kritizován také prostřednictvím **etického argumentu**. Vážné nebezpečí spočívá v tom, že minimalistické pojetí občanské společnosti povede paradoxně k vytváření společnosti neodpovědných občanů. Pokud omezíme lidská očekávání a aspirace s ohledem na pravidla omezující tržní hospodářství a stát v občanském zájmu, mohli bychom se stát advokáty nové verze epikurejské morality. Pokud pro občanské aspirace vyčleníme jako jedinou volbu ‚kultivaci zahrádky‘ spolu s odmítnutím odpovědnosti za ekonomiku a politický systém, připustíme a posílíme možnost jak nízké úrovně racionálního diskurzu ve sféře politiky, tak ztráty praktické morality ve sféře ekonomiky (Pérez-Díaz 1998: 218). Minimalistické pojetí nachází svůj předobraz v moderních sociálních vědách, které občanskou společnost někdy vymezují jako synonymum pro označení morálně založené pospolitosti (Gemeinschaft), jež stojí proti formálně založené

společnosti (Gesellschaft) a amorálnímu státu (Sztompka 1998: 191). V tomto pojetí je však idea moderního občanství okleštěna o svůj důraz na autonomii a individualismus, které představují nedílnou součást západního občanství (Hall 1995: 10). Nejen schopnost sebeomezení, ale také schopnost formulovat vlastní zájmy jsou v liberální demokracii důležitou součástí občanství (Aron 1993). Občanská společnost je v minimalistickém pojetí chápána jako morálně zakotvený řád opírající se o sdílenou představu dobrého života, ne jako řád procedurální slušnosti a férovosti. I když takový stav (Gemeinschaft) může být stavem pluralistickým a může být také odolným vůči despotické centralizaci, nepropůjčuje svým členům takovou svobodu, kterou od občanské společnosti očekáváme, a vyznačuje se vnitřní intolerancí a dusivým komunalismem (Gellner 1997: 13).

Neměl by ovšem vzniknout dojem, že v podání maximalistů a generalistů představuje trh nejdůležitější, či dokonce jedinou záruku existence občanské společnosti (v tom se liší od redukcionistů). Poukazují pouze na skutečnost, že pohled na stát a ekonomické organizace jako jediné partnery, kteří mají sklon srůstat dohromady, tendenci manipulovat občany, zaměstnance a konzumenty k nekritické poslušnosti, je nebezpečně zjednodušující pohled. Kritickým okem je třeba posuzovat nejen stát, ale všechny velké organizace, politické strany a ekonomické subjekty, ale také odbory, média, církve, kulturní, spotřební, ekologická, feministická a jakákoli jiná sdružení. Žádná by neměla být pojmána nekriticky, všechna usilují o moc či vliv a stavět některá mimo podezření z důvodů vlastních pohnutek a záměrů by nebylo uvážlivé (Pérez-Díaz 1998: 218). Jak nás opakovaně přesvědčují dějiny a upozorňují liberální myslitelé, jako Hayek, Popper či Bělohradský, dobré úmysly ještě zdaleka negarantují dobré výsledky. Stejně tak by nebylo správné předem handicapovat a vylučovat některé organizace, pokud jde o jejich liberalizační a participační potenciál ve veřejné sféře.

Je samozřejmě otázka, do jaké míry je tato kritika minimalismu oprávněná v době globalizující se ekonomiky. Často slýcháváme námitku, že globální trhy a nadnárodní korporace ohrožují lokální občanské společnosti. Z minimalistického hlediska je samozřejmě oprávněná obava, že instituce místních občanských společností (veřejných sfér) nestačí na to, aby vytvářely obrannou hráz proti nespravedlnostem a nebezpečím globalizující se ekonomiky. Proto je potřeba, jak argumentují někteří, globalizovat (či evropeizovat) také veřejnou (občanskou) sféru a příznaky takového procesu nejsou nepatrné.

Organizace, jako je například Greenpeace, Global Watch či Transparency International, se skutečně zdají být zárodkem globalizující se občanské společnosti (Salamon 1999, Keane 2003). Také z maximalistického hlediska se zdá být globalizující se síť občanských společností (veřejných sfér) nutností. Globální trh může být součástí občanské společnosti, pokud ta bude globální i v jiných aspektech. Jinými slovy pouze globální veřejná sféra může zajistit globální ekonomice, aby se stala součástí globální občanské společnosti. Otázkám integrace a evropeizace se budeme věnovat v šesté kapitole této knihy.

Pokud jde o spor mezi *generalisty* a *maximalisty*, generalisté rozumějí pod pojmem občanské společnosti také existenci limitované, kontrolovatelné a odpovědné vlády. Jejich argumentace je obdobná jako v případě trhu a poukazují na historickou, teoretickou i praktickou spjatost vývoje občanské společnosti a politické moci s výše zmíněnými charakteristikami. Jak již bylo řečeno úvodem, ve skutečnosti považují pojem občanské společnosti za vhodnější než pojem demokracie.

Užijeme-li terminologii systémové teorie, generalisté trvají na tom, že občanské společnosti se vyznačují především existencí diferencovaných sociálních systémů, jejichž funkce je institucionálně zajištěna a kulturně opatrována. Oddělení soukromé a veřejné sféry je důsledkem modernizačních procesů a mezi sférou intimity (soukromou sférou) a sférou politického rozhodování (státem) leží ekonomika (sféra ziskových veřejných aktivit) a sféra neziskových veřejných aktivit (neziskové organizace a sociální hnutí). Tyto čtyři sféry představují institucionálně oddělená prostředí a každé z těchto sociálních prostředí se vyznačuje odlišným zdrojem moci. Niklas Luhmann (2006) hovoří v této souvislosti o generalizujících médiích (moci), která v rámci daného prostředí (Luhmann hovoří o systémech) vytvářejí mocenské pozice a nerovnováhy. Generalizujícím médiem moci na trhu jsou peníze, v politice jde především o moc (Macht), jež je v demokracii odvozena od důvěryhodnosti, ve sféře rodiny je to láska (láska hory přenáší) a ve sféře (netržní) veřejnosti můžeme za generalizující médium moci považovat informace a kritické vědění (knowledge), jež je součástí občanských kompetencí (viz schéma 1).

Především médiem peněz se vyznačuje snahou o expanzi do ostatních sociálních systémů („money speaks“), kde je však jejich účinnost omezená či přímo selhává. Dobře to lze ukázat na tom, že určité věci zkrátka nejsou na prodej; lásku, moudrost ani důvěryhodnost si za peníze nekoupíme. Expanzivní sílu logiky trhu můžeme pozorovat především v nejrůznějších

Schéma 1. Sféry moderní občanské společnosti (generalistická perspektiva)

formách korupce. Snaha „koupit“ si vysokoškolský diplom, prestižní společenské postavení či vydržovat si „svého“ poslance jsou příkladem expanzivní logiky trhu na úkor netržních sociálních prostředí a jejich médií moci. Zatímco v tradiční společnosti tvořili držitelé politické moci, vědění a kapitálu jednu společenskou skupinu, v občanských společnostech jsou tato různá média moci v držení různých (byť často překrývajících se) skupin občanů. Vzájemnou diferenciaci a rovnováhu těchto sociálních prostředí (a jejich médií moci), která se nepochybně vyznačují trvalou přitažlivostí, lze podle generalistů považovat za jeden z hlavních výdobytků moderní demokracie a za měřítko liberalizace a vyspělosti konkrétní občanské společnosti.

2.3 Normativní perspektiva

Pokud jde o normativní pohled, můžeme konstatovat, že zde existuje mezi sociálními vědci větší míra shody. Obecně lze říci, že občanská společnost dnes většinou není považována za jakýsi *všelék*, spíše za pouhou *nezbytnost*,

bez níž může demokracie stěží fungovat. Je jasné, že v rámci občanské společnosti vznikají čas od času vážné a nesmiřitelné konflikty, jež si vyžadují zásah státu. Ačkoli zdůrazňování konceptu občanské společnosti bývá někdy dáváno do souvislosti s oslabováním principů reprezentativní demokracie, je mimo vše pochybnost, že mezi občanskou společností a demokratickým státem existuje vztah vzájemné závislosti. I když tento vztah je z jistého hlediska charakterizován vztahem nepřímé úměrnosti (čím více občanské společnosti, tím méně státu a naopak), není oprávněně jej posuzovat jako vzájemnou rivalitu či soutěživost. Jde o partnerský vztah (Hall 1995: 16, Shils 1991: 9). Je sice možné, že čím větší důvěru ve své vlastní schopnosti si občanská společnost vybuduje, tím menší je potřeba zásahů státních institucí. Stále však potřebujeme demokratický stát na ochranu před zneužíváním svobody a před projevy, řekli bychom, necivilizovaného (*uncivil*) jednání. Potřebujeme také autonomní a otevřenou občanskou společnost minimálně na ochranu před zneužíváním státní moci.

S poukazem na výše citovanou Taylorovu definici občanské společnosti (str. 30–31) i na předcházející argumentaci můžeme formulovat čtyři základní funkce (lze také hovořit o funkcionálních dimenzích, očekáváních či hodnotových orientacích) ve vztahu občanské společnosti a státu, na které (avšak s různým důrazem) poukazují snad všichni autoři zabývající se problematikou občanské společnosti: funkci *participační*, *ochrannou*, *legitimizační* a *integrační*. Normativní hledisko neklade důraz na „vytváření seznamu“ aktérů, kteří jsou považováni za součást občanské společnosti, spíše si klade otázku, jaké hodnotové orientace a jaký druh jednání či činnosti je možné považovat za specifický projev občanské společnosti (Eder 2009).

Participační funkce

Pro mnoho autorů participační funkce znamená výsostnou charakteristiku občanské společnosti (Cohen 1999: 55, Fullinwider 1999: 2, Shils 1991: 13, Taylor 1995: 207). Občanská společnost by měla umožňovat efektivnější zapojení občanů do správy veřejných záležitostí, než jaké zajišťují etablované politické strany. Pokud někdo chce bránit výstavbě parkoviště či prosazovat zbudování dětského hřiště, ještě to neznamená, že by měl vstupovat do politiky, byť na komunální úrovni (tzn. chodit na členské schůze a platit členské příspěvky), či vyčkávat příštích voleb. Široká občanská participace může také

představovat značnou mobilizaci zdrojů díky využití široce rozptýlených informací a znalostí a zajistit tak větší kvalitu demokratického politického rozhodování. Spíše než politická centralizace je to mnohavrstevná decentralizace politického systému, která usnadňuje kontakt občanů s veřejnou správou, případně přístup do procesu politického rozhodování. Decentralizovaný systém rozhodování může vést k hospodárnějšímu a efektivnějšímu využívání zdrojů. Zájmové skupiny také mohou díky svému charakteru, k němuž patří zaměřenost na konkrétní problém, často dříve než politické strany rozpoznat či poukázat na vážná rizika či nebezpečí a navrhnout užitečná a zajímavá řešení. Je pak na veřejnosti i na politicích, jak jejich jednání posoudí a jak na ně zareagují.

Pregnantně řečeno, občanská společnost by tedy měla být prostředím, jež zakládá a pěstuje občanské kompetence, tedy jakousi občanskou způsobilost a soubor dovedností potřebných k prosazování a obhajování zájmů ve veřejné sféře. V moderní demokratické společnosti je nejdůležitějším předpokladem efektivní občanské participace schopnost organizovat se kolem svých zájmů. Mezi občanskou společností (zájmovými skupinami) a státem (centry politického rozhodování) existují v zásadě tři druhy komunikačních či vlivových kanálů:

1. Jsou to volby, které musí být v liberální demokracii organizovány s jistou pravidelností a na principu soutěživosti, rovnosti a férovosti.
2. Je to soubor přímých kanálů, kam spadá celá škála forem, jako jsou osobní kontakty, psaní dopisů, petic, veřejné mítinky, demonstrace či referenda.
3. Jde o škálu nepřímých forem zájmového zprostředkování, jako jsou politické strany, zájmové skupiny, byrokratické aparáty či média (Schendelen 2004).

Občanské kompetence jakožto schopnost využívat tyto kanály vlivu mají jak znalostní (kognitivní), tak emocionální (afektivní) a morální (hodnotící) rovinu. Pro občansky kompetentní jednání je důležité nejen disponovat znalostmi o institucionálních možnostech a efektivních formách zájmového prosazování/obhajování, ale zaleží také na emocionálních a morálních předpokladech. Nestačí pouze vědět „jak na to“, důležité jsou také motivace a přesvědčení o smysluplnosti konkrétního počínání. Přesvědčení o tom, že dokážu prosazovat (ne prosadit!) svůj zájem a uplatňovat občanský vliv, je základním předpokladem vitální občanské společnosti a samozřejmým východiskem veřejných občanských aktivit. Úspěšné „užívání“ znalostí či

poznatků je do velké míry závislé na emocionální inteligenci a hodnotových postojích zúčastněných aktérů, které ovlivňují průběh a výsledek každé komunikace. Obhajoba konkrétních požadavků pomocí vynikajících argumentů může vést k žalostným výsledkům, pokud je doprovázena nervozitou či projevy nedůvěry nebo naopak agresivitou a náznaky arogance vůči partnerům či institucím.

Za nejvýznamnější překážky participace či lobbování konkrétní zájmové skupiny (občanské iniciativy) bývá označována její nedostatečná vnitřní kapacita k jednání, která může být dána mnoha faktory. Problémem mohou být nerealisticky vytyčené cíle, nerespektování obtížně ovlivnitelných daností a nezlomné přesvědčení o neomezenosti svého vlivu. Mezi faktory snižující vnitřní kapacitu skupiny patří také nedostatečná soudržnost skupiny, nedostatek zdrojů, nedostatek znalostí a dovedností, špatný vnější obraz či pošramocená reputace. Zvyšování kvality prosazování/obhajování zájmů (lobbingu) je pochopitelně úkol pro zájmové skupiny samé. Avšak podobně jako na trhu, kde soutěživost působí blahodárně, také v kontextu zájmových skupin platí, že čím vyšší je počet aktivních a zavedených zájmových skupin, tím ostřejší soutěž a společenská kontrola mezi nimi probíhá (Schendelen 2004).

Ochranná funkce

Hlavní hodnota občanské společnosti leží v její mimopolitičnosti a nezávislosti na státní moci a ve schopnosti si tuto nezávislost udržet. Občanská společnost tím vytváří jakýsi ochranný val proti možné rozpínavosti státní moci (Hall 1995: 15, Janovski 1998: 16, Shils 1991: 10). Patří k evropské historické zkušenosti, že každá moc má tendenci často ve jménu efektivity a akceschopnosti k centralizaci, čímž roste riziko jejího zneužití. Málokdo ze současných politiků i sociálních vědců pochybuje o tom, že demokracie nevystačí s pouhou soutěží politických stran, jež je občanům částečně zprostředkovávána médii a do níž občané jednou za čas vstoupí prostřednictvím voleb. Soutěž politických stran je sice výborný a neopomenutelný vynález liberálních demokracií, není to však z mnoha důvodů vynález dostatečný. Jakými argumenty můžeme podložit toto tvrzení? Tak například samotná reprezentativnost stran vycházejících vítězně z voleb je problematická a nedostatečná. Stejně tak volební periodičita často nevyhovuje reál-

ným problémům a potřebám občanů. Konečně občané sami chtějí ovlivňovat veřejné záležitosti také v průběhu volebního období (Green 1997). Pokud navíc nejsou politické strany něčím omezeny, mají tendenci expandovat, vytvářet si kartelové dohody a rozparcelovat si stát na vlastní domény, ideologizovat na první pohled nepolitické otázky, politizovat úřední správu, média či komunální problémy. Negativní důsledky vytváření politického kartelu jsou v politologii dostatečně zanalyzovány (Klíma 1998). Tento rys se objevuje například v meziválečném Československu, jehož politický systém bývá nazýván ‚partitokracií‘, či v poválečném Rakousku nebo Belgii. Opoziční smlouva mezi ODS a ČSSD v letech 1998–2002 nese podobné rysy. Mezi negativní důsledky patří nárůst pasivity a apatie, nárůst korupce a politického extremismu.

Legitimizační funkce

Legitimizační funkce občanské společnosti spočívá v tom, že občanská společnost ve své nezávislosti a autonomii vytváří společenské zdroje politické moci, legitimizuje stát a jeho vládu (Dahrendorf 1991: 96, Taylor 1995: 207, Tester 1992: 5). Moc státu (respektive vlády) je legitimní pouze tehdy, pokud má důvěru občanů. Mají-li být zákony i výkon vládnutí dostatečně účinné, musí být založeny na důvěře a musí tuto důvěru ochraňovat. Pokud vláda, na niž byla na základě principu suverenity lidu moc lidu delegována, tuto důvěru ztratí, občané mají právo vládu vyměnit. Mimopolitický statut občanské společnosti garantuje mimo jiné ‚rozumný‘ výkon politické moci tím, že si občanská společnost nezávisle na politické moci vytváří veřejné mínění, jež je pro tuto politickou moc závazné. V žádné demokracii nelze střednědobě vládnout v rozporu s veřejným míněním. Aby bylo možné takové veřejné mínění formulovat, musí občanská společnost představovat poměrně bohatou strukturu, kde dochází k vyhledávání, pojmenovávání a ověřování společenských zájmů a priorit, jež podmiňují a ospravedlňují demokratický stát i politiku vlády. Zároveň zde dochází k jisté selekci zájmů a hodnot. Skupiny či jednotlivci mohou ustoupit od některých svých zájmů nebo je zmírnit, pokud zjistí, že nezávisle podporu, nebo dokonce vyvolaly odpor. Legitimizační funkce občanské společnosti může kolísat mezi realističtější (slabým) a utopističtější (silným) vymezením paralelně k výše zmíněné Taylorově definici (str. 30–31). Občanská společnost legitimizuje

vládu tím, že 1) souhlasí (ex post) s jejími kroky, 2) vláda vychází vstříc nejzřetelnějším požadavkům občanů.

Integrační funkce

Občanské společnosti jsou spojovány s očekáváním, že zde dochází k vytváření vztahů přináležitosti a loajality, tedy k *sociální* i *systémové integraci* (Cohen 1999: 55, Dahrendorf 1997: 58, Shils 1991: 10, Sullivan 1999: 37). Opakovaná účast na dění v občanské společnosti zprostředkovává zkušenost, že k tomu, aby byl náš hlas slyšet a náš zájem zohledněn, se potřebujeme spojit s někým dalším. Pokud chceme v moderní rovnostářské společnosti ovlivňovat politická rozhodování a efektivně působit, musíme spolupracovat s druhými. Díky tomu zde vzniká pocit přináležitosti ke konkrétnímu zájmovému společenství. Občanská společnost tím také zakládá prostor pro reprodukci sdílených hodnot, symbolů a norem a nabízí šanci k formování pocitu přináležitosti k celé společnosti i politickému systému. Můžeme to formulovat i tak, že pokud občané společně sledují a prosazují své zájmy, sociologicky významné není pouze to, jaké zájmy to jsou, ale také to, že to dělají *společně*. Nejdůležitější přitom není skutečnost, zda jsou všichni schopni své zájmy realizovat. Jde spíše o to, co Taylor (1994: 38) jednoduše nazývá „*pocitem lidí, že se jim naslouchá*“ a že se všem naslouchá stejnou měrou. Musíme přihlížet také k charakteru politického procesu, nejen k jeho výsledku. Důležitý je onen pocit, že naše požadavky byly vyslechnuty, a i když nebyly momentálně realizovány, je možno pokusit se je realizovat kdykoli v budoucnu. Byli jsme vyslechnuti a kdykoli v budoucnu nám bude dána možnost, abychom své stanovisko objasnili v debatě.

2.4 Komplementární (činnostně-strukturní) perspektiva

Současné liberální pojetí konceptu občanské společnosti má své kořeny, jak bylo již řečeno úvodem, v evropském osvícenství, ale za vpravdě prvního moderního teoretika občanské společnosti lze považovat Alexise de Tocquevilla (Cohen, Arato: 1992). Při pozorném čtení slavné Tocquevillovy práce *Demokracie v Americe* (která vyšla ve dvou dílech v roce 1835 a v roce 1840) zjistíme, že tento mimořádnou sociologickou citlivostí nadaný autor dokázal

při svém pozorování nového sociálního a politického řádu poukázat na všechny klíčové a výše zmiňované aspekty moderní demokracie (a občanské společnosti).

Tocqueville si v této knize kladl mnoho otázek, které ani dnes neztratily nic ze své naléhavosti. Jaké existují záruky před zneužíváním politické moci v prostředí, kde převládá právní i materiální rovnost a moc se koncentruje v rukou centrální administrativy? V tradiční stavovské společnosti sice panovala značná nerovnost životních podmínek, ale systém vzájemné závislosti, šlechtických výsad a stavovské cti vytvářel účinný ochranný val bránící koncentraci a nadměrnému zneužívání politické moci. Jak zaručit autoritu práva, když upadá královská prestiž i autorita křesťanských hodnot? Tocqueville také pochopil, že demokracie není cestou k jednotnému přesvědčení, ale spíše horečnatý proces střetávání tisíců zájmů. Jakým způsobem však udržovat víru v základní společné ideje, které jsou pro danou společnost konstitutivní a jejichž rozklad ohrožuje samu podstatu společnosti?

Při hledání svých odpovědí došel Tocqueville vždy k jedinému, k občanské společnosti. Politické způsoby kontroly despotismu musí být podle něj posíleny rozvojem občanských sdružení, která jsou mimo dosah státu. Dále má-li právo představovat veřejnou autoritu, musí být občanská veřejnost zdrojem moci (nikoli však vlády) a tvorby zákonů. K tomu však nemůže docházet bez dovednosti občanů sdružovat se kolem svých zájmů. Aktivně utvářené veřejné mínění není jen způsobem legitimizace výsledku politické soutěže či dohody mezi politickými elitami, ale je také zdrojem tvorby hodnot a morálky. Jedině občanská společnost může být základem identity demokratického státu. Aktivní participace a komunikace ve veřejné sféře může být podle Tocquevillova zdrojem loajality k zákonům i solidarity se spoluobčany, může být způsobem reprodukce morálního řádu i kolektivní identity. Občanská sdružení jsou podle Tocquevillova jakýmsi koloběhem citů a idejí, jenž umožňuje nalézání a ověřování společných zájmů, hodnot i symbolů. Přeloženo do jazyka moderních sociálních věd, Tocqueville argumentuje tím, že občanská společnost plní v demokratickém státě funkci *participační, ochrannou, legitimizační a integrační*, jejichž rozbor jsme provedli výše.

Pro názornost můžeme čtyři funkcionální dimenze občanské společnosti schematizovat následovně (viz schéma 2). Tato schematizace nám pomůže zrekapitulovat nejdůležitější argumenty i lépe porozumět dynamice vztahů

mezi občanskou společností a státem (politickou mocí) a také do určité míry překlenout dilema mezi empirickým (k realismu tendujícím) a teoretickým (k utopismu tendujícím) přístupem k dané problematice. Schematizace nám také umožní, jak si ukážeme dále, formulovat praktická opatření na podporu občanské společnosti a liberální demokracie. Tento přístup, který jsem již opakovaně představil, obhajoval a doplňoval v některých svých předchozích pracích (viz Müller 2003, 2006 a 2008), je kromě Tocquevillovy teorie demokracie inspirován Giddensovým přístupem (1998) k analýze povahy současných moderních společností.

Vnější kruh představuje celek občanské společnosti, malý středový kruh vymezuje stát a sféru politické moci, tedy sféru kontroly informací a sociálního dohledu. Zmiňovaná očekávání či funkce, jež jsou s konceptem občanské společnosti spojovány, můžeme umístit do schématu následovně: proti sobě na vertikále leží funkce ochranná, jež je také obdobou tzv. *negativního* pojetí svobody. Jde především o zajištění právních záruk, prostoru občanské autonomie a osvobození od nerovnosti. Na opačném konci se nachází participační funkce, jež naopak odpovídá tzv. *pozitivnímu* pojetí svobody. Zde se jedná o celkovou kvalitu sociálního prostředí, které se vyznačuje

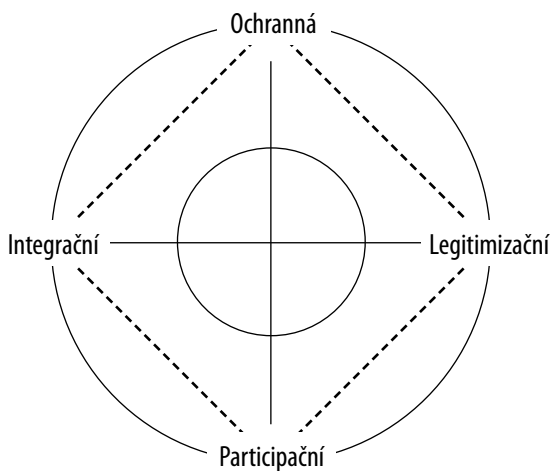

Schéma 2. Funkcionální dimenze ve vztahu občanské společnosti a státu

možnostmi politické seberealizace a naplněným a spokojeným občanským životem. Obě hodnoty jsou obsahem téžavé dynamiky vztahů mezi občanskou společností a státem.

Zprava jde o legitimizační funkci občanské společnosti a pravá polovina horizontální osy poukazuje na vzájemnou závislost a provázanost občanské společnosti a demokratického státu. Občanská společnost vytváří společenské zdroje politické moci a zakládá důvěryhodnost demokratického státu, který je zde naopak od toho, aby občanskou společnost ochraňoval a opatroval vztahy důvěry k demokratickým politickým institucím. Na levém konci horizontály pak nalézáme hodnotu společenské integrace, jež je výrazem skutečnosti, že občanská společnost je schopna sebe sama reprodukovat a integrovat jakožto společnost. Ale také to, že tato občanská společnost je integrována do rámce jednoho politického systému. Proces demokratického politického rozhodování, jak poukazuje Taylor (1994: 37), nemůže probíhat ve společnosti, jejíž členové nereflktují samy sebe jakožto příslušníky jedné společnosti. Zatímco vertikální a horizontální osa představují silné (přímé) vazby mezi jednotlivými funkcionálními dimenzemi občanské společnosti, přerušované spojovací čáry ilustrují slabší (nepřímé) vazby. Na pozadí toho-

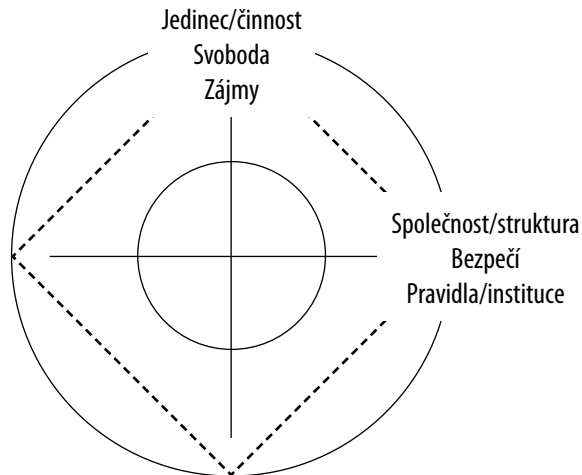

Schéma 3. Hodnoty liberální demokracie

to schématu lze interpretovat klíčové hodnoty liberální demokracie: hodnotu svobody a bezpečí – viz schéma 3.

Vertikální osa „svobody“ představuje hodnotu lidské individuality, svobody a dílčích zájmů. Tyto otázky bývají ve společenských vědách více předmětem empirického zkoumání zaměřeného na jednání aktérů (agency approach). Horizontální osa „bezpečí“ pak představuje hodnotu společenské soudržnosti a sdílených norem: tzn. hodnotu bezpečí, jistot a sdílených orientací při jednání. Tato rovina zkoumání bývá ve společenských vědách většinou předmětem makroteoretických analýz zaměřených na celek společnosti a její strukturní povahu a souvislosti. V této souvislosti se v sociálních vědách obvykle hovoří o tzv. strukturním či strukturně-funkčním přístupu, který má zpravidla teoretičtější povahu. Můžeme také říci, že zatímco vertikála představuje spíše *liberální* hodnoty a více čerpá z *lockovské* tradice, horizontála akcentuje *republikánské* hodnoty a přesvědčení a čerpá více z *montesquieuovské* tradice.

Pokud chceme druhému schématu ubrat na utopičnosti a přidat na skepticismu či realismu, je možno toto schéma přepsat do podoby schématu 4,

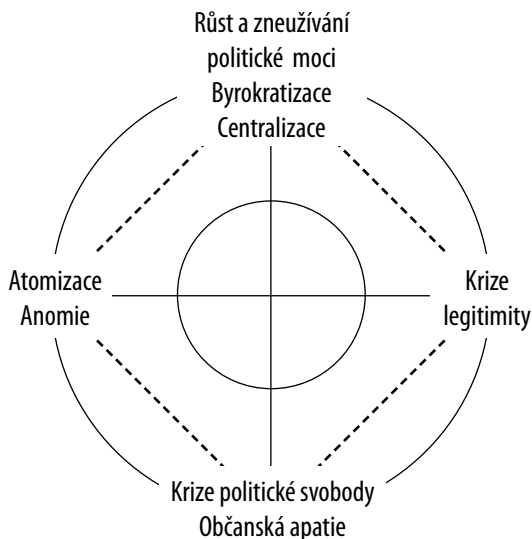

Schéma 4. Rizika liberální demokracie 1

jež představuje rozložení závažných rizik, která vyplývají ze selhávání občanské společnosti a bývají často příčinou selhávání procesu politického rozhodování. Na vertikální ose „svobody“ jde o riziko (1) nárůst *občanské pasivity* a *apatie* a o riziko (2) *nekontrolovaného růstu* a *zneužívání politické moci*. Na horizontální ose „bezpečí“ jde o (3) *krizi legitimacy* politických institucí a konečně o (4) *nebezpečí společenské atomizace*, či dokonce *anomie*. Mezi těmito riziky existují četné vazby a rezonance; také v tomto ohledu nám předkládané schéma nabízí interpretační možnosti jak pro teoretickou, tak pro empirickou analýzu. Podívejme se nyní stručně na jednotlivá rizika a jejich vzájemné vazby.

Krise politické svobody

Vážným rizikem pro demokracii je úbytek politické a občanské participace a pokles schopnosti ovlivňovat procesy veřejného rozhodování (Cohen 1999, Putnam 2000, Sullivan 1999). To může být způsobeno například odcizením politickým institucím v důsledku poklesu jejich legitimacy. Pokles participace zakládá neblahé předpoklady, které jsou příznivé především pro posilování oligarchických tendencí. Čím méně naléhavých problémů je občanská společnost schopna řešit sama prostřednictvím aktivní účasti svých členů, tím více musí zasahovat stát. Pokles občanské participace může také vést k vážnému oslabování společenské soudržnosti, neboť – jak poznamenává Giddens (1998: 139) – znakem modernity je skutečnost, že seberealizace se stala podstatným faktorem při formování individuální i kolektivní identity. Psychologické výzkumy ukazují, že vědomí sociální kompetence a integrity jsou nezbytným prostředkem formování zdravých *pozitivních* identit. Nárůst občanské pasivity znesnadňuje formování *pozitivních* identit a podporuje tendenci k přijímání *negativních* (vymezujiících se) identit.

Růst a zneužívání politické moci

Nebezpečí přílišné centralizace a koncentrace politické moci, jež s sebou přináší riziko jejího zneužívání, je jedním z nejvážnějších úskalí demokratického politického procesu (Cohen 1999: 77, Putnam 2000: 78). Demokracie se svojí láskou k rovnosti, jak přesvědčivě ukázal již Tocqueville (1992), jsou k tomuto nebezpečí zvláště náchylné. Vytváření demokratických

mechanismů na ochranu před nerovnostmi a k odstraňování privilegií ve jménu rovného zacházení a rovného materiálního zabezpečení vede k postupnému hromadění moci v rukou centralizovaného státu. Ve jménu demokratické rovnosti se stát stává regulátorem, poradcem, učitelem a soudcem, tedy jakousi ochrannou i utvářející mocí, která sama sebe stále méně prezentuje jako *moc*, ale stále více jako garanta veřejného zájmu. Moc občanské společnosti demokraticky svěřená státu se obrací proti její svobodě. Růst státní moci ve jménu efektivity a akceschopnosti je tendencí, jež se sice může zdát na první pohled chvályhodná, dokonce snad nezbytná, může však ve svém důsledku vést ke společenské atomizaci, ke krizi legitimacy politického systému, či dokonce k poklesu společenské soudržnosti.

Systém dělby moci na moc soudní, výkonnou a zákonodárnu, který jako první nejpřesvědčivěji formuloval Montesquieu (2003), není sám o sobě dostatečnou zárukou před zneužíváním moci. Montesquieu se domníval, že nebezpečí zneužívání politické moci je možné čelit pomocí tzv. systému *kontroly a rovnováhy* (checks and balances), ve kterém bude politická moc rozdělena do mnoha institucí, které se budou vzájemně doplňovat, vyvažovat a kontrolovat. Byl to opět Tocqueville (1992), který poukázal na riziko kartelizace politické moci i v takto (horizontálně) decentralizovaném systému. Kdo nám zaručí, že se ústavní instituce nestanou kořistí nějaké ekonomicky silné skupiny či jedné politické strany, která systém kontroly a rovnováhy podlomí a zruší nebo jej bude pouze předstírat jako pouhou kulisu ústavního pluralismu? O reálnosti takové hrozby jsme se mohli vskutku již mnohokrát přesvědčit ať už v dávné, či nedávné minulosti. Systém kontroly a rovnováhy politické moci by měl být podle Tocquevilla doplněn také územní (vertikální) decentralizací politické moci. Tocqueville (1992: I/68) se domnívá, že demokracie se nemůže dlouhodobě udržet bez rozsáhlé decentralizace a samosprávy, neboť centralizovaná vláda příliš polarizuje rozdíl mezi menšinou schopnou spravovat na straně jedné a neschopnou a stále apatičtější většinou na straně druhé. Je sice pravda, že společnost může vzkvétat i bez samosprávného členění, ale při silné centralizaci, kdy je výkonná moc sice dostatečně akceschopná, je rozkvět společnosti více či méně závislý na osvětlenosti centrální moci. Centralizace však má podle Tocquevilla (1992: I/119) i jiné nevýhody, například dává zákonům příliš uniformní povahu a nedokáže respektovat zvláštnosti místních zvyklostí a mravů.

Avšak ani propracovaná kombinace horizontální i vertikální dělby moci, domnívá se Tocqueville, není dostatečnou zárukou proti zneužívání politické moci, pokud nad celým systémem nebdí nezávislé oko veřejnosti. Jedině nezávislá a vitální veřejnost může být trvalou zárukou udržení systému kontroly a rovnováhy a eliminovat tak nebezpečí zneužívání politické moci do takové míry, jež bude v souladu s principy demokracie a občanské společnosti.

Krise legitimacy

Legitimizační funkci občanské společnosti odpovídá nebezpečí ztráty legitimacy státu a politických institucí (Cohen 1999: 78, Fullinwider 1999: 2, Sullivan 1999: 33). Pokud demokratický stát není schopen postihovat zájmy občanů či zájmových skupin, ztrácí jejich důvěru. Pokud stát a politické instituce nemají důvěru občanů, potom mohou obtížně efektivně a demokraticky vládnout a reprezentovat zájmy občanů, zákony budou málo účinné a celý politický systém se ocitá v ohrožení. Pouze politické strany na navazování a udržování vztahů důvěry mezi občany a státem nestačí. Právě pokud jde o navazování a udržování vztahu důvěry mezi státem a občany, představuje občanská společnost klíčovou strukturu, jež dodává demokratickému státu důvěryhodnost a sílu. V souvislosti s demokratickou transformací postkomunistických států mnozí poukazují na nízkou míru veřejné důvěry v politické instituce jako na hlavní překážku demokratické transformace (Müller 2002, Mishler, Rose 1997, Sztompka 1998). V důsledku ztráty legitimacy politických institucí může docházet jak k úbytku politické participace, tak k nekontrolovanému růstu státní moci i ke ztrátě společenské soudržnosti či sociálnímu štěpení.

Atomizace a anomie

Nebezpečí společenské atomizace, tedy rozpad společnosti do izolovaných sociálních jednotek, může být důsledkem jak politické centralizace, tak úbytku politické participace a politického odcizení. Přední američtí sociální vědci Robert Putnam (1993, 2000) a Francis Fukuyama (1995) zaměřili diskusi o kvalitě občanské společnosti na otázky vztahů mezilidské důvěry

a tzv. *sociálního kapitálu*.¹ Putnam ve své analýze dokumentuje, že společnost v USA zažívá na přelomu tisíciletí výrazný pokles spolkové aktivity.

¹ Hlavním protagonistou teorie *kapitálu* je Karel Marx, který tímto pojmem označoval *vztah dominance* buržoazie nad proletariátem, který vede k zpředměťování a v důsledku toho k odcizování mezilidských vztahů. Marxův pojem si v sedmdesátých letech vypůjčil americký sociolog James Coleman, který zkoumal vliv rodinného prostředí na osobnostní a sociální rozvoj. Pojem sociální kapitál však používal (oproti Marxovi v posunutém významu) pro označení osobních dispozic podmiňujících sociální jednání. Dalším významným představitelem teorie kapitálu, která vychází z odlišného (strukturalistického) paradigmatu, je francouzský sociolog Pierre Bourdieu. Kapitál u něj znamená schopnost kontrolovat a ovlivňovat konkrétní sociální prostředí. Sociální pozice v rámci konkrétních strukturálně založených diskurzů (prostředí, Bourdieu hovoří o polích) jsou hlavním zdrojem reprodukce kapitálu. Bourdieu člení kapitál podle funkčně vymezených institucionálních polí (ekonomika, politika, kultura, věda, byrokracie aj.). Rozlišuje například kulturní kapitál, jímž označuje soubor kulturních postojů, preferencí a dosaženého vzdělání. Sociálním kapitálem označuje postavení v daném sociálním poli a schopnost využívat zdroje k jeho ovlivňování. Putmanův přístup je spíše bližší Colemanově behavioralistické perspektivě, ačkoli ji rozšiřuje o historický aspekt, když klade důraz na význam tradic (Putnam 1993). Pojem sociální kapitál pojímá jako víceméně odpovídající pojmu občanské ctnosti s tím, že poukazuje na vazby a hodnotu sociální interakce. Z mnoha druhů členění sociálního kapitálu považuje Putnam (2000: 20–23) jedno za nejzávažnější, a sice rozlišení na *bridging* a *bonding* sociální kapitál. Jedná se o jakési předpoklady a druhy inkluze a exkluze, kdy první produkuje *specifickou reciprocitu* (něco za něco) a silnou skupinovou solidaritu, ale může také vytvářet silné skupinové antagonismy, druhý vytváří *obecnější* pojetí reciprocitu (držení se pravidel) a identity a může přinášet větší vnějškový užitek. Otázka však nestojí, říká Putnam, buď ten či onen druh sociálního kapitálu, ale spíše méně či více toho či onoho. Ve své práci z roku 2000 *Bowling Alone* Putnam dokumentuje výrazný pokles sociálního kapitálu v severoamerické společnosti. Putnam (2000: 283) formuluje čtyři hlavní příčiny poklesu sociálního kapitálu v USA:

- 1) výkonnostní životní styl (tlak času a peněz), jenž nutí páry (hlavně ženy) k vysokému pracovnímu nasazení a neponechává dost času na péči o děti, vede k nízké porodnosti, vysoké rozvodovosti aj.;
- 2) vysoká pracovní mobilita a rozvoj tzv. satelitů a městských aglomerací, které snižují kvalitu sociálních interakcí, vztahů a celkového prostředí;
- 3) rozvoj elektronické zábavy, především televize, která konzumuje zejména mezi dětmi stále více volného času a odvrací je od místních veřejných aktivit;

Domnívá se navíc, že mluvíme-li o ztrátě sociální soudržnosti, mluvíme nejen o poklesu kvality sociálního prostředí, ale také o poklesu kvality veřejné správy – jde tedy i o ztrátu politickou. Integrační funkce, jež je zaručena širokou plejádou forem a možností lidského spolčování a komunikace, jak bylo řečeno výše, vytváří základnu pro samotnou reprodukci a transformaci morálního a následně také politického řádu. Putnam tak poukazuje na nebezpečí, které signalizuje, že v atomizované společnosti se vládne až příliš snadno.

Nebezpečí společenské atomizace, které je zvláště charakteristické, jak opět brilantně dokládá Tocqueville, pro rovnostářské společnosti, může mimo jiné zakládat tendence k *anomii*, tedy ke ztrátě společných hodnot a norem, k rozpadu morálního řádu a ztrátě morální orientace jednotlivců. Jak říká Toqueville (1992 II/14), „*bez společných idejí není totiž společné činnosti a bez společné činnosti existují sice ještě lidé, ale už ne sociální útvar*“. Společenská dezintegrace má navíc většinou, jak podotýká Taylor (1994: 47), eskalující povahu a může být počátkem začarovaného kruhu. Oslabení pocitu příslušnosti a vzájemných sympatií může být důsledkem, ale také příčinou ztráty společně sdílených norem, hodnot a symbolů a schopnosti sebeomezení ve jménu uznání společných zájmů celku, jehož jsem součástí a jehož zájmy jsou také mémi zájmy. Vznik morálního vakuua a rozklad společenských norem a společně sdílených hodnot představuje jedno z největších rizik demokratického politického procesu. Jak poznamenává Dahrendorf (1994: 9), *anomie* ničí svobodu už jen proto, že její morální vakuum láká falešné bohy a zlé proroky.

Pokud ještě více oslabíme normativní perspektivu předkládané schematizace, jež staví stát a občanskou společnost do poněkud nerovného postavení, na pozadí předložené schematizace můžeme analyzovat ještě další čtveřici rizik liberální demokracie, jež ohrožují dynamiku občanské společnosti a politické moci: (1) *nadměrnou participaci* a (2) *slabý stát* (na vertikální ose

4) generační výměna, postupný odchod tzv. *long civic generation* a nástup mladších generací (od 60. let), které hlavně v otázkách veřejného života postrádají silný občanský *étos* typický pro starší generace (meziválečné či starší ročníky).

Na základě rozsáhlých empirických výzkumů Putnam odhaduje, že zatímco první dvě příčiny přispívají k poklesu sociálního kapitálu v USA asi z 10 procent, třetí příčina se na něm podílí asi z 25 procent a čtvrtá zhruba z 50 procent.

„svobody“) a také (3) *nekritickou důvěru* a (4) *přílišnou sociální soudržnost* (na horizontální ose „bezpečí“). Jak bylo argumentováno výše, především minimalistický přístup k občanské společnosti může implikovat nutnost existence silně integrovaných sociálních vztahů a morálně založené pospolitosti (*gemeinschaft*), jež není plně slučitelná s představou liberálně založené občanské společnosti. Rizika vyobrazená v následujícím schématu (schéma 5) jsou v jistém smyslu protikladná rizikům předchozího schématu (schéma 4). Schémata 4 a 5 tak ukazují na protistojné krajní polohy selhávání jednotlivých funkcionálních dimenzí občanské společnosti.

Slabý stát

Pokud jde o ochrannou funkcionální dimenzi ve vztahu občanské společnosti a státu, byli to především Mill a Tocqueville, kteří jako první poukázali na to, že stejně tak, jako je třeba chránit občanskou společnost před státní mocí, tak je třeba chránit jednotlivce před vůlí většiny. Bylo již řečeno úvodem, že v rámci občanské společnosti mohou vznikat vážné konflikty a ne všechny zájmy formulované nezávislou veřejností jsou nutně žádoucí. Není

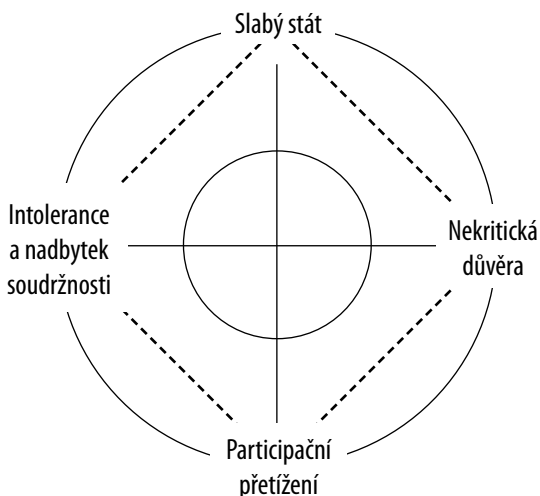

Schéma 5. Rizika liberální demokracie 2

zkrátka v moci občanské společnosti zajistit ochranu individuálních práv bez účinné státní moci. Vážným nebezpečím pro občanskou společnost a demokracii je tedy také riziko oslabení síly a nezávislosti státní autority a úpadek efektivity a akceschopnosti veřejné správy. Slabý stát nemůže vést k ničemu jinému než ke kolonizaci státních institucí: v lepším případě politickými stranami (partitokracie), v horším případě nejvlivnějšími zájmovými skupinami; nejspíše však oběma zároveň. Všudypřítomný klientelismus a rozmáhající se korupce jsou jedinou náhradou slabého státu.

Nadměrná participace

Pokud postupujeme dále po vertikální ose „svobody“, můžeme jako riziko formulovat přetíženost procesu politického rozhodování nadměrnou občanskou participací, která může zvláště při oslabení rozhodovacích mechanismů vyvolávat vážné problémy (Almond, Verba 1963). I když se toto riziko zdá málo pravděpodobné, nadměrná participace může vést k zahlcení rozhodovacích center a snížení efektivity rozhodování. Pokud občané nadměrně využívají opravných a odvolacích prostředků, které jsou zabudovány do institucionálního systému brzd a rovnováhy (check and balances), může to vést k dlouhodobému blokování rozhodovacích mechanismů. Nadměrná participace může být zvláště problematická také v situaci malé informovanosti či vzdělanosti občanů a při oslabené schopnosti sebeomezení a akceptování kompromisu jako užitečného nástroje řešení sociálních konfliktů. Růst politického populismu a extremismu a politická nestabilita jsou nevyhnutelným důsledkem takové situace (Schumpeter 1996).

Nekritická důvěra

Na horizontální ose „bezpečí“ vidíme (zprava) nebezpečí přílišné důvěry až nekritičnosti občanské společnosti vůči státním institucím a oslabení racionálního diskurzu uvnitř občanské společnosti (Habermas 2000). To může být důsledkem, ale také příčinou oslabení racionálního diskurzu ve sféře politické moci. Bývá pravidlem v situaci nedostatečné politické gramotnosti masy občanů a je zpravidla doprovázena růstem populismu, šovinismu, intolerance a fabulováním falešných obrazů nepřítelů ze strany držitelů moci, jež podporuje formování agresivních *negativních* identit. Nekritická důvěra

otevřít široký prostor pro zneužívání politické moci, což je většinou doprovázeno malou efektivitou politických institucí a vysokou mírou klientelismu i korupce.

Přílišná sociální soudržnost

Na druhé straně horizontální osy „bezpečí“ (zleva) hrozí nebezpečí vysoce integrovaného sociálního systému potlačujícího vnitřní pluralitu občanské společnosti. Jde o dusivý komunalismus (Gellner 1997), který se vyznačuje konformismem a vnitřní intolerancí. Sociální rigidita takového stavu postrádá otevřenost, jež je klíčová pro svobodu a kognitivní růst. Ačkoli není z historického hlediska přesné stavět proti sobě občanský a etnický národní princip jako dva rozporné elementy, není pochyb o tom, že vypjatý nacionalismus představuje pro občanskou společnost a demokracii jedno z nejvážnějších nebezpečí (Calhoun 1993, Gellner 1997, Hall 1995).

2.5 Záruky funkcionálních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a státu

Pokusme se na závěr položit si otázku, jež stojí v pozadí současné sociálněvědní diskuse: Jak budovat občanskou společnost? Je vůbec možné a žádoucí usilovat o rozvoj tohoto „tvůrčího chaosu“, jak občanskou společnost eufemicky nazval Dahrendorf (1991: 95), jež vznikl na Západě a je plodem zřejmě obtížně přenosné dějinné zkušenosti? Osobně se domnívám, že oprávněnost takové otázky je neoddiskutovatelná, a jakkoli mnozí poukazují na nepotřebnost konceptu občanské společnosti (Kumar 1993), není náhodné, že dnes představuje jeden z nejvlivnějších konceptů v sociálních vědách. Současné společnosti jsou dnes dramaticky ovlivňovány především globalizačními procesy, které s sebou přinášejí také neúprosný růst rizik a nejistot, jež zásadně ovlivňují jak naše bezprostřední prožívání, tak mnohé institucionální změny. Otázka občanské společnosti nabývá na závažnosti také proto, že je otázkou po způsobu redukce těchto rizik či jejich transformace do sociálně únosné a lidsky snesitelné podoby. Koncept občanské společnosti se pokouší přistoupit k současným problémům moderní společnosti s vyšší mírou citlivosti než jiné důvěrně známé koncepty a snaží se tyto

Toto je pouze náhled elektronické knihy. Zakoupení její plné verze je možné v elektronickém obchodě společnosti eReading.